

A Comparative Study of the Role of the Cossack Force and the Intervention of Foreign Powers in the Engineering of Political Power in Contemporary Iran during the Three Coups of Liakhov, Reza Khan, and Zahedi.

1Seyed Mostafa Abtahi

2Naghi Asghari Koloshtaleshani

1. Faculty Member, Department of Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Email: m-abtahi@srbiau.as.ir

2. Ph.D. Candidate in Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Student Email: naghi.asgharikoloshtaleshani@iau.ir

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research paper	This study adopts a historical-analytical approach and draws on library-based sources to examine three coups in modern Iranian history, with particular emphasis on the role of the Cossack Brigade and the intervention of foreign powers in the engineering of political power. The central question is how the coups associated with Liakhov, Reza Khan, and Zahedi were formed through the interaction among foreign intervention, the dependent military organization of the Cossack force, and the structural crises of Iranian society. The study hypothesizes that the engineering of political power in these three historical junctures was not the outcome of a single factor, but rather the product of the interaction among three levels: international, structural-institutional, and domestic. The theoretical framework of the article is based on an integrated three-level model. At the international level, it draws on Lenin's theory of imperialism and Frank's dependency theory; at the structural-institutional level, it employs Stephanie Cronin's approach to the dual role of the army in state-building, as well as Huntington's theory of political decay and praetorianism; and at the domestic level, it relies on Katouzian's theory of Iranian despotism and the short-term society. The findings indicate that in 1908, the Cossack Brigade under the command of Liakhov became Russia's direct instrument for suppressing the Constitutional Revolution; in 1921, the power vacuum and British support paved the way for Reza Khan's rise and the military engineering of power; and in 1953, the intervention of the United States and Britain, relying on Fazlollah Zahedi, led to the overthrow of the national government and the consolidation of dependent authoritarianism. The article concludes that these three coups, in connection with the persistence of domestic despotism, the rivalry among foreign powers, and the role of the dependent Cossack military force and the forces that emerged from its tradition, reflect a common pattern of external intervention, politico-military dependency, and the reproduction of centralized authority in modern Iranian history.
Received: December 20, 2025	
Revised: February 21, 2026	
Accepted: March 23, 2026	
Published: March 28, 2026	
Keywords: Cossack Brigade, Coup of Liakhov, Coup of Reza Khan, Coup of Zahedi, Dependency Theory, Iranian Despotism, Qajar	

QR Code

Introduction

The political history of modern Iran has been profoundly shaped by repeated military interventions and foreign influence in the process of state formation and political power engineering. Among these interventions, three historical coups stand out as decisive turning points: the bombardment of the First National Assembly by Colonel Vladimir Liakhov in 1908, the coup of Reza Khan in 1921, and the overthrow of Prime Minister Mohammad Mossadegh through the Zahedi coup in 1953. Although these events occurred in different historical contexts, they exhibit striking institutional and structural similarities. In each case, military forces rooted in the Cossack Brigade or its institutional legacy played a pivotal role in reshaping Iran's political order.

The Cossack Brigade, originally established under Russian military supervision during the Qajar era, gradually evolved from a defensive military organization into a political instrument serving both domestic authoritarian rulers and foreign imperial interests. Rather than functioning merely as a military institution, it became a mechanism through which external powers influenced Iran's internal political development.

Existing scholarship has extensively examined each of these coups independently. However, few studies have attempted a comparative analysis that connects all three events within a unified theoretical framework capable of explaining the interaction between international intervention, institutional military dependency, and domestic political structures. This study seeks to fill this gap by proposing an integrated analytical model that combines international, institutional, and domestic variables in explaining the engineering of political power in contemporary Iran.

Research Question

The principal research question is: How were the coups of Liakhov (1908), Reza Khan (1921), and Zahedi (1953) shaped through the interaction of foreign intervention, the dependent military organization of the Cossack Brigade, and the structural crises of Iranian society? More specifically, the study investigates whether these three political transformations represent isolated historical incidents or constitute manifestations of a recurring pattern of political engineering rooted in military dependency and external intervention.

Research Hypothesis

This study hypothesizes that the engineering of political power during the three historical coups cannot be explained by a single causal factor. Instead, it resulted from the interaction of three interconnected levels:

The international level, characterized by geopolitical rivalry, imperial competition, and intervention by foreign powers;

The structural-institutional level, represented by the dependent military organization of the Cossack Brigade and its successor institutions;

The domestic level, including political instability, weak legal institutions, authoritarian political culture, and recurring crises of state legitimacy.

Accordingly, the success of each coup depended on the simultaneous operation of these three dimensions rather than on military action alone.

Methodology

The research employs a historical-analytical methodology based on documentary analysis and library research. Historical evidence is interpreted through comparative analysis in order to identify common mechanisms underlying the three coups.

The theoretical framework consists of an integrated three-level model.

At the international level, the study draws upon Vladimir Lenin's theory of imperialism and Andre Gunder Frank's dependency theory, emphasizing unequal international relations, external intervention, financial dependency, and the strategic interests of imperial powers in peripheral states.

At the structural-institutional level, the study utilizes Stephanie Cronin's analysis of the dual role of the military in Middle Eastern state-building together with Samuel Huntington's theory of political decay and praetorianism. These perspectives explain how modern military institutions established under foreign influence gradually became autonomous political actors capable of determining political leadership.

At the domestic level, the research adopts Mohammad Ali Homaïoun Katouzian's theory of Iranian despotism and the short-term society, which emphasizes weak institutional continuity, personalized authority, cyclical authoritarianism, and the absence of durable legal constraints on political power.

Combining these theoretical perspectives enables the research to explain the coups as outcomes of interacting international, institutional, and domestic forces rather than isolated political events.

Results and Discussion

The comparative analysis demonstrates that despite differences in historical context, the three coups followed remarkably similar political patterns.

The 1908 coup of Liakhov represented the direct intervention of Imperial Russia in support of Mohammad Ali Shah against the Constitutional Revolution. The Cossack Brigade functioned as Russia's military instrument, suppressing constitutional institutions and reinforcing authoritarian monarchy.

The 1921 coup of Reza Khan occurred amid the political vacuum created by World War I, the decline of the Qajar state, and Britain's changing regional strategy following the Russian Revolution. British

political support, combined with the organizational capacity of the Cossack Brigade, facilitated the emergence of a centralized military state under Reza Khan.

The 1953 coup led by Fazlollah Zahedi differed in its Cold War context but reproduced the same structural pattern. British and American intervention, supported by military networks whose institutional traditions could be traced back to the Cossack system, overthrew the nationalist government of Mohammad Mossadegh and restored an externally supported authoritarian regime.

Across all three cases, foreign intervention alone cannot sufficiently explain political outcomes. External actors succeeded because they operated within an environment characterized by weak constitutional institutions, fragmented political elites, limited civilian control over the military, and recurring legitimacy crises.

The findings further demonstrate that the institutional legacy of the Cossack Brigade extended beyond its formal organizational existence. Its military traditions, command structures, and political culture continued to influence Iran's armed forces and facilitated repeated military intervention in politics.

The comparative framework therefore reveals a continuous historical trajectory rather than three disconnected episodes. Each coup represented a different phase in the reproduction of centralized authority through the interaction of foreign influence, dependent military institutions, and domestic authoritarian structures.

Conclusion

This research concludes that the three coups of Liakhov, Reza Khan, and Zahedi constitute a coherent historical pattern in the political development of modern Iran.

Rather than viewing these events as isolated crises, they should be understood as successive manifestations of a broader process of political power engineering in which international geopolitical interests, dependent military institutions, and domestic structural weaknesses reinforced one another.

The study demonstrates that foreign intervention became politically effective only when combined with institutional military dependency and fragile domestic political structures. Likewise, military organizations acquired decisive political influence because constitutional institutions lacked sufficient autonomy and legitimacy.

The proposed three-level analytical framework offers a comprehensive explanation for the persistence of authoritarian political transformation in modern Iranian history. It also contributes to comparative coup studies by integrating international relations, military sociology, and historical institutionalism within a single analytical model.

Ultimately, the article argues that the continuity of authoritarian political engineering in modern Iran reflects not merely foreign intervention but the long-term interaction between external geopolitical competition, military dependency, and enduring patterns of domestic political instability.

Keywords

Cossack Brigade; Liakhov Coup; Reza Khan Coup; Zahedi Coup; Political Power Engineering; Dependency Theory; Imperialism; Iranian Despotism; Military Intervention; State Formation

بررسی تطبیقی نقش نیروی قزاق و مداخله قدرت‌های خارجی در مهندسی قدرت سیاسی ایران معاصر طی سه

کودتای لیاخوف، رضاخان و زاهدی.^۱

دکتر سیدمصطفی ابطحی

نقی اصغری کلشطالشانی

چکیده	اطلاعات مقاله
این پژوهش با رویکرد تاریخی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای، سه کودتای معاصر ایران را با تأکید بر نقش بریگاد قزاق و مداخله قدرت‌های خارجی در مهندسی قدرت سیاسی بررسی می‌کند. پرسش اصلی آن است که کودتاهای لیاخوف، رضاخان و زاهدی چگونه در پیوند میان مداخله خارجی، سازمان نظامی وابسته قزاق و بحران‌های ساختاری جامعه ایران شکل گرفتند. فرضیه پژوهش بر این مبناست که مهندسی قدرت سیاسی در این سه مقطع، نه حاصل عاملی واحد، بلکه محصول برهم‌کنش سه سطح بین‌المللی، ساختاری-نهادی و داخلی بوده است. چارچوب نظری مقاله بر یک مدل تلفیقی سه‌سطحی استوار است که در سطح بین‌المللی از نظریه امپریالیسم لنین و نظریه وابستگی فرانک، در سطح ساختاری-نهادی از رویکرد استغفانی کرونین درباره نقش دوگانه ارتش در دولت‌سازی و نظریه زوال سیاسی	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۰۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۸

۱. عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

m-abtahi@srbiau.as.ir ایمیل:

۲. دانشجوی مقطع دکترای علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

naghi.asgharikoloshtaleshani@iau.ir ایمیل:

صص:

۱-۲۷

واژگان کلیدی:

استبداد ایرانی، بریگاد قزاق، قاجار،
کودتای رضاخان، کودتای زاهدی،
کودتای لیاخوف، نظریه وابستگی

و پریترینیسم هانتینگتون، و در سطح داخلی از نظریه استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت کاتوزیان بهره می‌گیرد. یافته‌ها نشان می‌دهد که در ۱۲۸۷، بریگاد قزاق به فرماندهی لیاخوف ابزار مستقیم روسیه برای سرکوب مشروطه شد؛ در ۱۲۹۹، خلأ قدرت و حمایت بریتانیا زمینه صعود رضاخان و مهندسی نظامی قدرت را فراهم کرد؛ و در ۱۳۳۲، مداخله آمریکا و بریتانیا با اتکا به فضل‌الله زاهدی به سقوط دولت ملی و تثبیت اقتدارگرایی وابسته انجامید. این مقاله نتیجه می‌گیرد که سه کودتا، در پیوند با تداوم استبداد داخلی، رقابت قدرت‌های خارجی و نقش‌آفرینی نیروی نظامی وابسته قزاق و نیروهای برآمده از سنت آن، الگویی مشترک از مداخله بیرونی، وابستگی سیاسی-نظامی و بازتولید تمرکز اقتدار در تاریخ معاصر ایران را بازتاب می‌دهند.

مقدمه

بررسی کودتاهای موفق در تاریخ معاصر ایران، بدون توجه به زمینه‌های ساختاری، سیاسی و بین‌المللی آن‌ها، تصویری ناقص از تحولات قدرت در ایران ارائه می‌دهد. در میان این رویدادها، سه کودتای شاخص به توپ بستن مجلس شورای ملی توسط لیاخوف روسی در سال ۱۲۸۷ش، کودتای ۱۲۹۹ش توسط رضاخان، و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش زاهدی علیه دولت مصدق- از جایگاهی ویژه برخوردارند؛ زیرا هر سه، به گونه‌ای مستقیم یا غیرمستقیم، با نیروی قزاق و نیروهای آموزش‌دیده و برخاسته از این سازمان نظامی پیوند دارند. بریگاد قزاق که در آغاز با فرماندهی افسران روسی شکل گرفت، به تدریج از یک نیروی نظامی دفاعی صرف، به ابزاری برای پیشبرد اهداف سیاسی و نفوذ قدرت‌های خارجی در ایران بدل شد. تحلیل مقایسه‌ای این سه رویداد سرنوشت‌ساز مستلزم اتخاذ یک رویکرد تلفیقی و چندسطحی است که تحولات را هم‌زمان در سه سطح بین‌المللی، ساختاری-نهادی و داخلی مورد واکاوی قرار دهد.

در سطح بین‌المللی، با تکیه بر نظریه امپریالیسم و توسعه‌طلبی استعماری «ولادیمیر ایلچ لنین» و نظریه وابستگی «آندره گوندر فرانک»، سازوکارهای نفوذ قدرت‌های بزرگ، نفوذ بانک‌ها، وابستگی مالی ناشی از وام‌های مشروط و جایگاه کشورهای پیرامونی در نظام جهانی تبیین می‌شود تا نشان داده شود چگونه مداخلات بیگانگان بر سپهر سیاسی ایران سایه افکنده است. در سطح ساختاری-نهادی، با هم‌پیوندی رویکرد تحلیلی نقش دوگانه و متناقض ارتش در فرآیند دولت‌سازی خاورمیانه «استفانی کرونین» و آرای «ساموئل هانتینگتون» در باب زوال سیاسی و پریترینیسم (سربازسالاری)، چگونگی شکل‌گیری، سازمان‌یابی و عملکرد قشون مدرن قزاق در ایران واکاوی می‌شود؛ نیروی نظامی نوپایی که به دلیل هزینه‌های گزاف، وابستگی مالی به قدرت‌های استعماری و جذب مستشاران خارجی، کارکرد اولیه خود را از دست داد و در شرایط تضعیف نهادهای مدنی و بروز خلأ مشروعیت، نیروهای برخاسته از آن به عنوان بازیگرانی جاه‌طلب، قدرت را از رهبران غیرنظامی سلب کرده و قشون قزاق را به بستری برای کودتاهای نظامی بدل ساختند. نهایتاً در سطح داخلی، نظریه استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت «محمدعلی همایون کاتوزیان»، بر تمرکز قدرت در دست دولت، چرخه ناپایدار استبداد و هرج و مرج، ضعف نهادهای پایدار حقوقی و فقدان سازوکارهای مدنی در برابر قدرت سیاسی تأکید دارد؛ وضعیتی که با ایجاد خلأ اقتدار قانونی، زمینه را برای مداخله نیروهای نظامی در ادوار بحران فراهم می‌آورد.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تاریخی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای، در پی آن است که با تلفیق این رهیافت‌ها، مدلی مفهومی برای تبیین مهندسی قدرت سیاسی در ایران معاصر ارائه دهد. پرسش اصلی پژوهش این است که سه کودتای لیاخوف، رضاخان و زاهدی، چگونه در پیوند میان مداخلات قدرت‌های خارجی، ساختار سازمان نظامی وابسته (بریگاد قزاق) و بحران‌های ساختاری جامعه معاصر ایران شکل گرفتند؟ فرضیه راهنمای پژوهش بر این مبنا استوار است که مهندسی قدرت سیاسی طی این سه مقطع تاریخی، محصول تک‌عاملی نبوده، بلکه از هم‌افزایی و برهم‌کنش متغیرهای سه سطح بین‌المللی (مداخله خارجی)، ساختاری-نهادی (سازمان نظامی وابسته) و داخلی (ضعف نهادهای قانونی و بستر سیال جامعه) حاصل شده است؛ فرضیه‌ای که بدنه پژوهش حاضر به آزمون شواهد تاریخی آن اختصاص یافته است.

پیشینه پژوهش

علیرغم وجود مطالعات متعدد در باب تحولات سیاسی ایران و نقش نیروهای نظامی در تغییرات ساختار قدرت، اثری که به‌صورت تطبیقی و هم‌زمان سه کودتای مورد نظر این پژوهش را با تأکید بر منشا و تداوم نقش نیروی قزاق و با بهره‌گیری از یک چارچوب نظری جامع بررسی کرده باشد، در میان آثار موجود به چشم نمی‌آید. از این‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد این خلاء را با نگاهی مقایسه‌ای و تاریخی در پیوند میان کودتای لیاخوف، کودتای رضاخان و کودتای زاهدی جبران کند. احمد کسروی در «تاریخ مشروطیت ایران» (۱۳۲۵) با نگاهی توصیفی-تحلیلی به خاستگاه‌های استبدادستیزی مشروطه‌خواهان می‌پردازد که اگرچه منبعی بنیادین برای درک وقایع منتهی به کودتای لیاخوف است، اما از منظر نظری فاقد تحلیل تطبیقی میان این کودتا و کودتاهای بعدی است؛ خلائی که پژوهش حاضر با پیوند دادن رخداد‌های ۱۲۸۷ به زنجیره کودتاهای ۱۲۹۹ و ۱۳۳۲ پر می‌کند. در همین راستا، یرواند آبراهامیان در «ایران بین دو انقلاب» (۱۳۸۴) و جان فوران در «مقاومت شکننده» (۱۳۹۲)، با رویکردی ساختارگرا و جامعه‌شناختی، تحولات اجتماعی را واکاوی کرده‌اند؛ با این حال، مقاله حاضر بر خلاف این آثار، تمرکز خود را به‌طور مشخص بر نقش «مهندسی‌شده» نیروی قزاق و نفوذ خارجی در این سه کودتا متمرکز کرده است. ژانت آفاری در «انقلاب مشروطه ایران» (۱۳۸۵) بر نقش انجمن‌ها و نیروهای مردمی تأکید دارد، در حالی که پژوهش حاضر بر رویه مقابل، یعنی نیروهای نظامی بازدارنده، متمرکز است. محمدمعلی همایون کاتوزیان در کتاب «دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی» (۱۳۸۹) با تکیه بر نظریه جامعه کوتاه‌مدت، بستر سقوط قاجار را تبیین کرده است؛ پژوهش حاضر ضمن وام‌گیری از این رویکرد، آن را با تحلیل نقش مستقیم مداخلات خارجی در «مهندسی قدرت نظامی» تکمیل می‌کند. استفانی کرونین در دو اثر «ارتش و حکومت پهلوی» (۱۳۷۷) و «شکل‌گیری ایران نوین: دولت و جامعه در دوران رضاشاه» (۱۳۸۳)، به تبیین دقیق ساختار نظامی دولت‌ساز پرداخته است، اما مقاله پیش رو با فراتر رفتن از بازه زمانی پهلوی اول، به بررسی تطبیقی تداوم این نقش‌آفرینی از عصر لیاخوف تا زاهدی می‌پردازد. ایرج رودگرکیا در «ایران از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ تا سقوط رضاشاه» (۱۳۹۳)، بر جزئیات انتقال قدرت در ۱۲۹۹ تمرکز دارد، در حالی که پژوهش حاضر این رخداد را به‌عنوان میانه یک پیوستار تاریخی می‌بیند که پیش‌تر در ۱۲۸۷ نطفه بسته و در ۱۳۳۲ به کمال رسیده است. حسین مکی در «کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و رویدادهای متعاقب آن» (۱۳۷۸) و کریستوفر دوبلیگ در «ایرانی میهن‌پرست: محمد مصدق و کودتای آمریکایی - انگلیسی» (۱۳۹۱)، به شرح مستند وقایع مربوط به کودتای زاهدی در سال ۱۳۳۲، پرداخته‌اند؛ اما مقاله حاضر این داده‌ها را در یک قالب تحلیلی قرار می‌دهد تا نشان دهد چگونه ابزارهای کودتایی مشابه (نظامی‌گری وابسته)، در بسترهای بین‌المللی متفاوت، کارکردی یکسان داشته‌اند.

در حوزه مقالات نیز، محمد ملک‌زاده در «نظریه وابستگی در تاریخ روابط خارجی ایران» (۱۴۰۳)، به کارگزاری وابسته رضاشاه در رقابت قدرت‌های بزرگ پرداخته است. پژوهش وی به خوبی ابعاد وابستگی فرهنگی و سیاسی را روشن می‌کند، اما پژوهش حاضر با نگاهی وسیع‌تر، به تبیین سازوکار «مهندسی قدرت» توسط ارتش در هر سه دوره می‌پردازد. همچنین مژگان صادقی‌فرد در «نقش انگلیسی‌ها در کودتای سیاه» (۱۳۹۴)، بر طراحی استراتژیک بریتانیا در ۱۲۹۹ و اهمیت ناکامی قرارداد ۱۹۱۹ تمرکز دارد. در حالی‌که پژوهش حاضر با طرح یک مقایسه تطبیقی، نشان می‌دهد که چگونه الگوی مداخله نظامی، فراتر از ناکامی‌های موردی دیپلماتیک، در استراتژی کلان قدرت‌های خارجی برای مدیریت فضای سیاسی ایران نهادینه شده است. در مجموع، تفاوت بنیادین مقاله حاضر با آثار مطرح شده در پیشینه این پژوهش، در نگاه یکپارچه و تطبیقی به سه کودتا از زاویه «تکامل نقش نیروی قزاق و مشتقات نظامی آن» در مهندسی سیاسی ایران است که تا کنون در قالب یک پژوهش منسجم مورد توجه قرار نگرفته است.

چارچوب نظری پژوهش

واکاوی دقیق سه کودتای موفق دوران معاصر ایران که عاملان نظامی آن‌ها برخاسته از نیروی قزاق بودند، بدون داشتن چارچوب نظری جامع ممکن نیست. از این رو، این پژوهش با اتخاذ رویکردی تلفیقی و چندسطحی، از مجموعه‌ای از نظریه‌ها و دیدگاه‌های مکمل بهره می‌گیرد تا رابطه میان مداخله قدرت‌های خارجی، جایگاه نیروی قزاق و مهندسی قدرت سیاسی در ایران معاصر را تبیین کند. در این چارچوب، از یک سو، نظریه‌های وابستگی و امپریالیسم برای توضیح بستر بین‌المللی و نقش نیروهای بیرونی؛ از سوی دیگر، رویکرد تحلیلی نقش دوگانه و متناقض ارتش در فرایند دولت‌سازی برای تحلیل جایگاه سازمان نظامی در ساخت قدرت؛ و نیز دیدگاه‌های ناظر بر بحران نهادی و الگوی استبداد ایرانی برای توضیح زمینه‌های داخلی کودتاها استفاده می‌شود. بدین سان، با بهره‌گیری از نظریه‌هایی چون نظریه وابستگی «آندره گوندر فرانک»، نظریه امپریالیسم و توسعه‌طلبی استعماری «ولادیمیر ایلچ لینن»، رویکرد تحلیلی نقش دوگانه و متناقض ارتش در فرایند دولت‌سازی «استفانی کرونین»، نظریه زوال سیاسی و پرتورینیسم «ساموئل هانتینگتون» و نظریه استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت «محمدعلی همایون کاتوزیان»، امکان تحلیل نیروی قزاق و کودتاها برآمده از آن در سطوح بین‌المللی، ساختاری-نهادی و داخلی فراهم می‌شود.

استفانی کرونین در قالب رویکرد تحلیلی «نقش دوگانه و متناقض ارتش در فرایند دولت‌سازی خاورمیانه» استدلال می‌کند که اگرچه دولت‌های خاورمیانه در ایجاد سازمان نظامی مدرن، کسب امتیاز در برابر دولت‌های رقیب را مد نظر داشتند، اما هدف مهم‌تر آن‌ها تقویت موقعیت سلطنت و اقتدارشان در درون کشور بود. شاهان ایران، سلاطین عثمانی و حکام جوامع عربی تمایل داشتند تا خود و جانشینان خود را به ارتش پیشرفته‌ای مجهز کنند تا بتوانند با تکیه بر آن، هرگونه شورش و کودتایی را که می‌توانست ناشی از چالش‌های گریز از مرکز یا حس خودمختاری خواهی باشد، به آسانی سرکوب کنند (کرونین، ۱۳۹۳: ۳۰). وی هدف سومی را نیز در کنار دو هدف پیشین برمی‌شمارد که با رویای بازپس‌گیری مرزهای تاریخی امپراتوری‌های پیشین توسط این حکام مرتبط است. با این حال، شکست‌های سنگین در برابر قدرت‌های استعماری، موجبات رنگ‌باختن چنین رویایی را فراهم ساخت و تمرکز اصلاحات نظامی به سمت اهداف دفاعی داخلی و سرکوب مخالفان تغییر یافت (کرونین، ۱۳۹۳: ۳۲). بر اساس دیدگاه کرونین، حاکمان خاورمیانه خیلی زود هزینه‌های سنگین ارتش‌داری مدرن را تجربه کردند؛ چراکه در نظام سنتی، قشون‌ها دائمی نبودند و هزینه‌های آن‌ها بر عهده خان‌ها و بزرگان ایلات بود، اما ارتش‌های منظم مدرن نیازمند سازماندهی، پرداخت حقوق ثابت و هزینه‌های کلان برای تهیه تجهیزات و یونیفورم بودند. با توجه به ضعف ساختارهای اداری و اقتصادی، این کشورها برای تأمین مخارج به دریافت وام از کشورهای اروپایی روی آوردند. دولت‌های اروپایی نیز از آنجا که ایجاد ارتش مدرن در این کشورها را صرفاً در حد مسائل دفاعی داخلی و بی‌خطر برای منافع خودشان تشخیص داده بودند، اقدام به پرداخت وام نمودند. شکست اصلاحات نظامی و بدهی‌های

کمرشکن ناشی از سود و ام‌ها در نهایت به از دست رفتن حاکمیت این کشورها و سلطه مستقیم کشورهای اروپایی بر آنان منجر شد (کرونین، ۱۳۹۳: ۳۲-۳۴). کرونین در بخش دیگری از دیدگاه خود اشاره می‌کند که کشورهایی که اقدام به اصلاحات نظامی کردند، برای ساخت تجهیزات و آموزش سربازان به مستشاران نظامی اروپایی نیاز داشتند. حضور هیئت‌های نظامی خارجی را می‌توان دماسنجی برای سنجش میزان نفوذ خارجی دانست. هر یک از کشورهای اروپایی، اعزام مستشاران خود را منوط به خروج مستشاران نظامی دیگر کشورهای رقیب می‌کردند و به دنبال آن، بر فراتر رفتن فعالیت‌های هیئت نظامی اعزامی خویش از نقش مشورتی به مسئولیت‌های فرماندهی و مدیریتی تأکید می‌نمودند (کرونین، ۱۳۹۳: ۴۵). این ارتش‌های مدرن وابسته، اگرچه در ابتدا وفادار به حاکمان بودند، اما از اواخر قرن نوزدهم به مخالفت با حاکمانشان پرداختند و در قرن بیستم به نیرویی انقلابی در خاورمیانه تبدیل شدند. رسته افسری با افزایش جاه‌طلبی سیاسی، هم‌زمان هم ابزار سرکوب مخالفان و هم ابزار سرنگونی حاکمان شد. این تضاد باعث شد بعدها فرایند اصلاحات نظامی به «ملی کردن» ارتش‌ها منجر شود (کرونین، ۱۳۹۳: ۴۸-۶۰).

ولادیمیر ایلچ لنین در نظریه «امپریالیسم و توسعه طلبی استعماری» توضیح می‌دهد که با جایگزین شدن سرمایه‌داری انحصاری به جای سرمایه‌داری رقابتی در اقتصاد کشورهای قدرتمند غربی، انحصارگری آنان آغاز شد. بر این اساس، سرمایه‌داران این کشورها برای کسب سود کلان، اعطای وام را مشروط به صرف آن در خرید تجهیزات نظامی، کشتی و کالاهای مشابه از کشور خودشان می‌کردند. پیوند ناگسستنی میان مؤسسات سرمایه‌داری، بانک‌های غول‌آسا و دولت‌های اروپایی، هرگونه گریز از مفاد تحمیلی قراردادهای وام را دشوار می‌ساخت. بانک‌هایی که استعمارگران در مستعمرات تأسیس می‌کردند، وظیفه دام‌گستری در کشورهای ضعیف‌تر را بر عهده داشتند (لنین، ۱۳۹۰: ۹۵-۹۶). این بانک‌ها از طریق روابط بانکی، حساب‌های جاری و معاملات مشترک، از وضعیت مالی وام‌گیرنده آگاه می‌شدند و زمینه کنترل بر آنان را فراهم می‌کردند. آن‌ها با کاهش یا افزایش اعتبارات و آسان یا سخت نمودن دریافت وام، بر مشتریان خود نفوذ می‌یافتند و سرنوشت آنان را در دست می‌گرفتند. تعیین میزان درآمد، محروم‌سازی از سرمایه یا افزایش آن برای وام‌گیرنده، از نتایج این تسلط بود (لنین، ۱۳۹۰: ۵۷). لنین در ادامه تحلیل‌های خود به این نتیجه دست می‌یابد که سیاست استعماری و رقابت قدرت‌های بزرگ برای تقسیم جهان، تنها شامل کشورهای مستعمره‌دار و مستعمره نیست، بلکه اشکال گوناگونی از کشورهای وابسته را نیز در بر می‌گیرد. این کشورها اگرچه استقلال سیاسی ظاهری خود را حفظ کرده‌اند، اما در دام وابستگی مالی و دیپلماتیک قدرت‌های اروپایی گرفتارند. کشورهای نیمه‌مستعمره نمونه‌ای از این اشکال هستند (لنین، ۱۳۹۰: ۱۲۲).

«نظریه وابستگی» که در تقابل با نظریه‌های نوسازی و انتشارگرا شکل گرفت و بعدها به دو شاخه کلاسیک و مدرن تقسیم شد، جهان را به کشورهای مرکز، پیرامون و شبه‌پیرامون تقسیم کرده و علت عقب‌ماندگی کشورهای پیرامونی را در عوامل بیرونی جست‌وجو می‌کند. طبق این دیدگاه، روابط نابرابر بین‌المللی میان مرکز و پیرامون، باعث انباشت سریع سرمایه در کشورهای صنعتی و انتقال مازاد از کشورهای پیرامونی به مرکز شده است. خروج مازاد از پیرامون به مرکز، مهم‌ترین علت توسعه‌نیافتگی کشورهای فقیر تلقی می‌شود (رامیار، ۱۳۹۹: ۸۴؛ رهنما، ۱۳۵۷: ۷-۱۰). آندره گوندر فرانک که از چهره‌های شاخص نظریه وابستگی است، توسعه و توسعه‌نیافتگی را دو روی یک سکه قلمداد می‌کند؛ به‌طوری‌که توسعه‌یافتگی کشورهای استعمارگر، توسعه‌نیافتگی کشورهای حاشیه‌ای را در پی دارد. فرانک، غارت مازاد کشورهای توسعه‌نیافته و انتقال آن از پیرامون به مرکز را عامل تداوم فقر توده‌های مردم در جوامع پیرامونی می‌داند. او با تبیینی برون‌گرایانه، نظریه نوسازی را که با

رویکردی درون‌گرایانه علت عقب‌ماندگی و رکود کشورهای جهان سوم را نارسایی‌هایی مانند فرهنگ سنتی، تراکم جمعیت یا فقدان انگیزه پیشرفت معرفی می‌کرد، رد می‌کند و علت عقب‌ماندگی پیرامون را بر اساس عناصر فراملی و در روابط آن‌ها با کشورهای مرکز و نظام اقتصاد جهانی تحلیل می‌کند. بر این اساس، دوگانگی و ساختار معیوب کشورهای توسعه‌نیافته اقماری، معلول نظام سرمایه‌داری غرب و دخالت کشورهای متروپل است. سرمایه‌داران انحصارگر به دلیل خشنودی از سودهای انحصاری، رغبتی به ایجاد سرمایه‌داری پویا و رقابتی ندارند و طبقات ناظر آن‌ها نیز به دلیل در دست داشتن قدرت مهار سیاسی، این قدرت را در راستای حفظ وضع موجود به کار می‌گیرند (رامیار، ۱۳۹۹: ۸۸). بر طبق دیدگاه فرانک، کشورهای متروپل با تصاحب مازاد کشورهای اقماری به توسعه دست می‌یابند، در حالی که کشورهای اقماری به دلیل عدم دسترسی به مازاد خود، هرچه بیشتر توسعه‌نیافته می‌شوند. این روند تا زمانی که هیچ‌یک از دو طرف نظام سرمایه‌داری انحصاری را ترک نکنند، با شدت بیشتری ادامه خواهد یافت. از این رو، او پیشنهاد می‌کند که کشورهای پیرامونی برای دستیابی به توسعه، باید با قطع ارتباط با نظام سرمایه‌داری، خود را از دام وابستگی به آن رها سازند. او تضاد متروپل و قمر را محدود به سطح جهانی نمی‌داند و معتقد است چنین تضادی در درون کشورها نیز وجود دارد. وی در ادامه توضیح می‌دهد که هرگاه یک ملت یا کشور به قمری برای یک کشور متروپل سرمایه‌داری خارجی تبدیل شود، رویکرد استثمارگراییانه آغاز می‌گردد و سیاست، اقتصاد و زندگی اجتماعی آن قمر تحت سازماندهی و سلطه متروپل قرار می‌گیرد (رهنما، ۱۳۵۷: ۳۶-۳۷).

ساموئل هانتینگتون در نظریه «زوال سیاسی» و «پراکتورینیسیم» (سربازسالاری) استدلال می‌کند که فرآیند استعمار در جوامع در حال گذار، تنها یک مداخله اقتصادی نبوده، بلکه سازوکاری ساختاری برای تخریب زیرساخت‌های سیاسی بوده است. او بیان می‌دارد که استعمار غرب در خاورمیانه، آسیای شرقی و آفریقا غالباً نهادهای سیاسی را تضعیف یا نابود ساخت و حتی در مناطقی که تحت فرمانروایی غیرمستقیم استعمار بودند، با تضعیف منابع مشروطیت سنتی، اقتدار فرمانروایان بومی را به‌طور آشکار به قدرت دولت امپریالیست وابسته کرد (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۲۹۴). طبق دیدگاه هانتینگتون، این تضعیف نهادی در دوران پساستعماری، پیامد سیاسی مشخصی دارد؛ چراکه اگرچه فروپاشی فرمانروایی استعماری با مشارکت سیاسی طبقه متوسط و به رهبری روشنفکران ملی‌گرا و غیرنظامی صورت گرفت، اما در نهایت انتقال قدرت از روشنفکران به افسران نظامی وابسته به طبقه متوسط را در پی داشته است. او علت این امر را ناتوانی رهبران غیرنظامی در پر کردن خلأ اقتدار و مشروعیت باقی‌مانده از فرمانروایان استعماری پیشین، از طریق پشتیبانی و سازماندهی سیاسی گروه‌های اجتماعی نوین و تازه‌تحرک‌یافته می‌داند (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۲۹۵).

محمدعلی همایون کاتوزیان در نظریه «استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت» توضیح می‌دهد که تاریخ جامعه استبدادی ایران، چرخه‌ای از دولت‌های استبدادی بوده است که عمر هر یک با شورش پایانی می‌یابد؛ سپس آشوب و هرج‌ومرج بر جامعه حاکم می‌شود تا آنکه دولتی جدید این آشفتگی را پایان دهد و بار دیگر حکومتی استبدادی برپا شود. او این چرخه را ناشی از انحصاری بودن حق مالکیت دولتی، نبود مالکیت شخصی تضمین شده، وابستگی طبقات اجتماعی به دولت و سلطه فرهنگ شاه‌خدایی بر جامعه می‌داند. بر این اساس، دولت‌های استبدادی ایران به دلیل فقدان نهادهای حقوقی و مدنی پایدار، همواره در وضعیتی سیال و بی‌ثبات قرار داشتند و ناگزیر بودند تا به قشون نظامی تکیه کنند و از آن به‌عنوان ابزاری شخصی برای سرکوب رقبای داخلی بهره‌جویند (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۰-۲۸). کاتوزیان در مقایسه انقلاب مشروطه با سایر شورش‌های تاریخی ایران بیان می‌کند که همه شورش‌های تاریخ ایران همواره در پی سرنگونی یک دولت استبدادی و جایگزینی دولت استبدادی دیگر بوده‌اند، اما انقلاب مشروطه نخستین قیام عمومی در تاریخ ایران بود که در جهت حذف حکومت استبدادی و استقرار حاکمیت قانون شکل گرفت. با این حال، دولت مشروطه در فرهنگ ایرانی ریشه‌ای نداشت و سنت دیرینه هرج‌ومرج ناشی از سقوط دولت همچنان به‌عنوان عاملی درونی باقی مانده بود. افزون بر این، عامل بیرونی، یعنی دخالت کشورهای استعماری روس و انگلیس نیز مانع از انباشت نهادهای

دموکراتیک در ایران می‌شد و به سبب رقابت برای حفظ منافع خود، نابسامانی دولت‌های مشروطه را رقم می‌زد. سرانجام، با فعالیت‌های نظامی روس و انگلیس که در تقابل با آلمان و عثمانی در جنگ جهانی اول شکل گرفت، چرخه استبدادی آغاز شد و پس از دوره‌ای هرج و مرج، سیاست را به دور باطل کودتا، تغییرات ناگهانی ساختاری، فروپاشی دولت مشروطه و برآمدن حکومتی استبدادی دیگر کشاند (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۹).

برآیند تلفیق مبانی نظری فوق آن است که پژوهش حاضر، بستر تحلیلی خود را بر پایه یک مدل مفهومی چندسطحی استوار می‌سازد. در این مدل، تحلیل کودتاهای لیاخوف، رضاخان و زاهدی نه از طریق تک‌عاملی، بلکه از مسیر هم‌پیوندی سه سطح از متغیرها دنبال می‌شود: نخست، سطح بین‌المللی (بر اساس آرای لنین و فرانک) که به عنوان محرک بیرونی، بستر مداخله قدرت‌های بزرگ و وابستگی ساختاری را تبیین می‌کند؛ دوم، سطح ساختاری-نهادی (بر اساس آرای کرونین و هانتینگتون) که چگونگی تبدیل سازمان نظامی وابسته به ابزار مداخله در قدرت و تضعیف نهادهای غیرنظامی را بررسی می‌نماید؛ و سوم، سطح داخلی (بر اساس آرای کاتوزیان) که زمینه بومی بحران، ضعف نهادهای قانونی و بستر سیال جامعه را آشکار می‌سازد. بر این اساس، فرضیه راهنمای پژوهش که در بدنه مقاله مورد آزمون تاریخی قرار می‌گیرد، این است که مهندسی قدرت سیاسی در سه مقطع یادشده، محصول هم‌افزایی و برهم‌کنش این سه سطح (مداخله خارجی، سازمان نظامی وابسته و بحران ساختاری داخلی) بوده است؛ مدلی که در بخش‌های بعدی مقاله مبنای واکاوی شواهد تاریخی قرار خواهد گرفت.

تاریخچه تأسیس بریگاد قزاق و تحلیل ساختاری آن

پس از قتل امیرکبیر و سرنگونی دولت ضد استعماری او، شخصیت وابسته‌ای چون میرزا آقاخان نوری به قدرت رسید و به سرعت شرایط را برای نفوذ عوامل روس و انگلیس فراهم ساخت. روس و انگلیس که پیش‌تر برای مقابله با برنامه‌های امیرکبیر متحد شده بودند، بار دیگر رقابت را آغاز کرده و زمینه جنگ‌های ایران با خوانین خویه و خوارزم را فراهم کردند. هدف از این جنگ‌ها تضعیف قوای نظامی ایران بود که با شکست در جنگ هرات و تحمیل معاهده پاریس (۱۸۵۷م) به پایان رسید. پس از این شکست، ایران نیز همانند چین، تایلند و اتیوپی، به حالت «نیمه‌مستعمره» درآمد و نیروی نظامی از هم‌پاشیده‌اش تحت سیطره سیاسی و مالی قدرت‌های استعماری، به حربه‌ای برای سرکوب مقاومت‌های مردمی بدل گشت (پارسا بناب، ۱۳۶۳: ۱۵). این پیوند نامانوس و تضعیف حاکمیت نتیجه منطقی روابط نابرابری بود که طبق دیدگاه لنین در نظام امپریالیستی، با اعطای وام‌های مشروط و پذیرش مستشاران خارجی انجام می‌گرفت و سرانجام به از دست رفتن استقلال سیاسی آن کشورها از جمله ایران انجامید (لنین، ۱۳۹۰، ۱۲۲).

بی‌کفایتی دولتمردان قاجار و عدم درک نارضایتی‌های عمومی، به تدریج اعتراضات را به جنبشی فراگیر بدل کرد و سه رکن اجتماعی یعنی روشنفکران ترقی‌خواه، علمای دینی و بازرگانان، به سازمان‌دهندگان اصلی این جنبش‌ها بدل شدند (آدمیت، ۲۵۳۵: ۲۷). شکست‌های نظامی و از دست رفتن مناطقی چون قفقاز و هرات از یک سو، و پیروزی ژاپن بر روسیه تزاری (۱۹۰۵م) از سوی دیگر، جامعه ایرانی را دچار سرخوردگی کرد. واگذاری امتیازات نامعقول به روس و انگلیس نیز بر خشم مردم افزود. در چنین شرایطی، ناصرالدین‌شاه و درباریان بیش از پیش به داشتن یک نیروی نظامی قدرتمند جهت حفظ سلطنت خویش احساس نیاز کردند (پارسا بناب، ۱۳۶۳، ۱۶). مشاهده سواره‌نظام روسیه و اتریش در سفر دوم ناصرالدین‌شاه به اروپا (۱۸۷۹م/۱۲۹۶ق)، وی را بر آن داشت تا از دولت اتریش تقاضای اعزام افسرانی جهت ایجاد ارتش منظم

کند. گروهی از مستشاران اتریشی برای تشکیل نیرویی با ساختار ارتش اتریش به ایران آمدند، اما به دلیل اختلافات داخلی و تضاد با دولتمردان ایرانی، نتوانستند گام مؤثری بردارند (کرزن، ۱۳۷۳: ۷۴۵-۷۴۴؛ معطوفی، ۱۳۸۲: ۹۴۶-۹۴۵). در همان زمان، روسیه تزاری بدون اعتنا به اتریشی‌ها، مشغول تأسیس «بریگاد قزاق» شد. نیازمندی ناصرالدین‌شاه به نیروی نظامی، دقیقاً در چارچوب «نظریه استبداد ایرانی» کاتوزیان قابل تحلیل است؛ زیرا در ساختاری که مالکیت در انحصار دولت بوده و نهادهای مدنی مستقل وجود ندارد، شاه برای موازنه میان طبقات و حفظ اقتدار خود، ناگزیر به استفاده از قشون نظامی به عنوان ابزار شخصی سرکوب است (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۹-۲۰). این وضعیت با تحلیل کرونین نیز هم‌خوان است که ارتش‌های مدرن در خاورمیانه را ابزاری برای تحکیم قدرت سلطنت می‌داند که به دلیل ریشه داشتن در الگوهای خارجی، به جای دولت‌سازی ملی، به عامل بحران در حاکمیت تبدیل می‌شوند (کرونین، ۱۳۹۳: ۴۵-۳۰).

اولین فرمانده بریگاد، سرهنگ الکسی ایوانویچ دومانتویچ بود که با قراردادی سه‌ساله فوجی پانصدنفره تشکیل داد. سربازگیری از میان مهاجرین قفقازی و گرجی صورت گرفت؛ حتی بعدها رضاخان نیز از همین طریق وارد قزاقخانه شد. پس از دومانتویچ، فرماندهان دیگری منصوب شدند که مستقیماً از سفارت روسیه دستور می‌گرفتند. لیاخوف روسی که بعدها مجلس را به توپ بست یکی از همین فرماندهان بود (نیازمند، ۱۳۸۷: ۶۳-۶۲؛ آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۰۲). حقوق بریگاد قزاق در ابتدا از خزانه ایران و تحت نظارت روسیه پرداخت می‌شد. در موارد بسیاری دولت ایران ناتوان از پرداخت بود و روس‌ها هزینه‌ها را تأمین می‌کردند؛ این وابستگی مالی باعث شد که نیروی قزاق بیش از دولت ایران، به روسیه وفادار باشد (غنی، ۱۳۷۸: ۱۰۲). کودتای لیاخوف و رضاخان که بعدها با اتکا به قزاق انجام شد، ماهیت مداخله‌گر این نهاد به‌ظاهر محافظ دربار را آشکار ساخت. فرماندهی روسی قزاقها و پیوندشان با سفارت تزاری، مصداق دیدگاه استعمار غیرمستقیم هانتینگتون بود که با تضعیف منابع سنتی، اقتدار بومی را به امپریالیسم وابسته می‌کرد (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۲۹۴). همچنین به تعبیر فرانک، این حضور نظامی، سازوکار خروج مازاد اقتصادی و تضمین منافع مرکز در کشورهای پیرامون محسوب می‌شد (رامیار، ۱۳۹۹: ۸۸). بنابراین، آنچه در ظاهر «نوسازی نظامی» بود، در عمل به تشدید وابستگی سیاسی و تضعیف حاکمیت ملی انجامید.

کودتای لیاخوف روسی و سرکوب مشروطه‌خواهان

کودتای لیاخوف در تیرماه ۱۲۸۷، از مهم‌ترین رخداد‌های تاریخ مشروطه و تجلی عینی نظریه‌های «نقش دوگانه و متناقض ارتش در فرایند دولت‌سازی» کرونین و «استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت» کاتوزیان است. حاکمان قاجار در ابتدا مدرن‌سازی قشون‌های سنتی را برای رویارویی با دول استعماری و حفظ مرزهای کشور آغاز کردند، اما در پی شکست‌های استعماری، تمرکز این اصلاحات به سرکوب مخالفان داخلی تغییر یافت. فرمان مشروطیت در اواخر اکتبر ۱۲۸۶م/مهر ۱۲۸۵ش تهیه و با تاخیری که به دلیل بیماری شاه اتفاق افتاد در هشتم دی‌ماه (سی‌ام دسامبر) به امضای مظفرالدین‌شاه رسید. شش روز پس از صدور فرمان مشروطیت مظفرالدین‌شاه درگذشت و ولیعهد او، محمدعلی‌میرزا، در ۲۹ دی ۱۲۸۵ش تاج‌گذاری نمود. محمدعلی‌شاه فاقد علاقه به مشروطه بود و می‌خواست همانند پدر بزرگش ناصرالدین‌شاه حکومت کند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۱۳). این روحیه استبدادی با منطق موجود در نظریه استبداد ایرانی کاتوزیان همخوانی دارد که در آن شاه به دلیل انحصار مالکیت دولتی و فقدان نهادهای مستقل، رویکردی فراقانون را اتخاذ کرده و خود را سایه خدا بر روی زمین می‌پندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۸-۲۰). مجلس شورای ملی که پس از صدور فرمان مشروطیت، به نهادی قدرتمند با سیاست‌های ضداستعماری بدل شده بود، با تلاش جهت رهایی از قرض‌های پیشین، رد وام‌های خارجی جدید، بررسی امتیازاتی مانند قرارداد نفت جنوب، بانک شاهنشاهی و شیلات خزر و حمله به قزاقخانه، در تقابل با روس و انگلیس قرار گرفت (آدمیت، ۲۵۳۵، ۲۷). این اقدامات تلاشی برای گسست از وابستگی بود؛ چراکه طبق آرای فرانک، کشورهای پیرامون برای توسعه باید از نظام سرمایه‌داری انحصاری جدا شده و خروج مازاد اقتصادی به مرکز را متوقف کنند (رامیار، ۱۳۹۹: ۸۸). مقابله مجلس با محمدعلی‌شاه را می‌توان در دو محور تشریح کرد: محور اول، تصویب متمم قانون اساسی برای تحت فرمان وزارت جنگ

درآوردن نیروی قزاق بود. چرا که قزاقخانه به بهانه دفاع از دربار، حفاظت از منافع روس‌ها را بر عهده داشت و در اوج مبارزات مشروطه‌خواهی (۱۹۱۱-۱۹۰۵م) جهت حفظ تاج و تخت محمدعلی‌شاه عمل کرده بود (پارسا بناب، ۱۳۶۳: ۲۰). محور دوم، اتخاذ تصمیماتی بود که قدرت مطلق شاه را محدود می‌کرد و برای او غیرقابل تحمل بود. از این رو، شاه در پی فرصتی برای برچیدن مجلس برآمد (کسروی، ۱۳۲۵: ۴۱۲). عدم دعوت نمایندگان به جشن تاج‌گذاری، انتصاب مستبدان به حکومت ایالات، و درخواست تعطیلی انجمن تبریز و اخراج امام‌جمعه این شهر سه اقدام مهم محمدعلی‌شاه در تقابل با مجلس بود (آفاری، ۱۳۸۵: ۱۲۸-۱۲۷). چهارمین اقدام او، تعلل در امضای متمم قانون اساسی بود که سرانجام تحت فشار افکار عمومی به امضای آن تن داد. پنجمین اقدامش، عزل مشیرالدوله و انتصاب امین‌السلطان برای ایجاد اختناق بود. این انتصاب با اعتراض شدید مشروطه‌خواهان روبه‌رو شد و سرانجام به ترور امین‌السلطان در سومین ماه دولتش انجامید. قتل امین‌السلطان هم‌زمان با انعقاد قرارداد ۱۹۰۷م رخ داد؛ قراردادی که ایران را میان روس و انگلیس به سه منطقه نفوذ شامل جنوب شرقی (انگلیس)، شمال غربی (روس) و جنوب غربی (به‌عنوان منطقه بی‌طرف با رقابت آزاد) تقسیم کرد (آوری، ۱۳۶۳: ۲۵۵-۲۴۷؛ نیازمند، ۱۳۸۷: ۱۰۵-۱۰۴). این واقعه با «نظریه امپریالیسم و توسعه‌طلبی استعماری» لنین انطباق دارد که کشورهای نیمه‌مستعمره را دارای استقلال ظاهری، اما گرفتار در دام وابستگی مالی و دیپلماتیک می‌دانست (لنین، ۱۳۹۰: ۱۲۲).

قرارداد ۱۹۰۷ ارتباط تنگاتنگی با قدرت‌گیری آلمانی‌ها و تشکیل «اتحاد مثلث» (آلمان، ایتالیا، اتریش) داشت. روس و انگلیس و فرانسه نیز «اتفاق مثلث» را تشکیل دادند تا در برابر آلمان بایستند (مدنی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۶۱). آلمانی‌ها فعالیت خود را در خلیج فارس با تأسیس شرکت ونک‌هاوس در بندر لنگه آغاز کردند. ویلهلم دوم پس از راه‌اندازی خط کشتیرانی هامبورگ-خلیج فارس، به استانبول سفر کرد (۱۹۰۰م) و حمایت خود از مسلمانان را اعلام داشت. واکنش روس و انگلیس به این فعالیت‌های انعقاد قرارداد ۱۹۰۷م بود که ایران را به سپر بلای آنها در برابر عثمانی و آلمان مبدل ساخت (معطوفی، ۱۳۸۲، ۱۰۰۳). از آن پس، ایران تحت شرایط نیمه‌استعماری مضاعف قرار گرفت و ناگزیر بود به دو قدرت روس و انگلیس بهره دهد و نقش حائل میان آنان را ایفا کند. وجود ایران قائم به خواست این دو قدرت بود و امکان انباشت سرمایه و پیشرفت وجود نداشت (وودهاوس، ۱۳۶۸، ۱۱). این وضعیت دقیقاً با «نظریه وابستگی» فرانک همخوانی دارد که توسعه‌نیافتگی پیرامون را نتیجه غارت مازاد اقتصادی توسط مرکز می‌داند (رامیار، ۱۳۹۹: ۸۸). با این حال، جامعه ایرانی با هدایت رهبران مشروطه‌خواه به استقلال سیاسی و نظامی می‌اندیشید. اقدام مجلس برای خارج ساختن نیروی قزاق از سلطه خارجی سبب شد روس‌ها مشروطه را خطری برای منافع خود در ایران، قفقازیه و آسیای مرکزی بدانند و به لیاخوف اجازه کودتا دهند (پارسا بناب، ۱۳۶۳: ۲۰). انگلیسی‌ها نیز پس از قرارداد ۱۹۰۷ تغییر موضع دادند و مشروطه را عامل بی‌ثباتی و نفوذ آلمان تلقی کردند. پس از آشکار شدن موضع خصمانه روس‌ها، وزارت خارجه انگلیس نیز تمایل یافت که اهداف روس‌ها در ایران تحقق یابد از این رو مشروطه‌خواهان را به کنار آمدن با محمدعلی‌شاه ترغیب کردند (آفاری، ۱۳۸۵: ۱۷۷-۱۷۶). این رفتار انگلیس با تحلیل هانتینگتون همسو است که استعمار غیرمستقیم را عامل تضعیف منابع سنتی و وابسته شدن اقتدار حاکمان بومی به دولت‌های امپریالیست می‌داند (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۲۹۴).

سرانجام، محمدعلی‌شاه با اتکا به بریگاد قزاق و فرمانده روسی آن، کلنل ولادیمیر لیاخوف -که هم‌زمان با تاج‌گذاری شاه به ایران آمده بود و خشن‌ترین فرمانده قزاقخانه به‌شمار می‌رفت- تصمیم به انحلال مجلس گرفت. او برای تقویت قزاقخانه، یک گردان توپخانه، دو عراده توپ، یک گردان مسلسل سنگین ماکسیم و ۲۵۰ نیروی جدید به آن افزود و تنها چند روز پس از این اقدامات، مجلس را به توپ بست (نیازمند،

۱۳۸۷: ۱۱۱-۱۱۰). این اقدام با منطق کرونین همخوانی دارد که ارتش‌های مدرن در خاورمیانه ابتدا برای سرکوب مخالفان داخلی ایجاد شدند و سپس به ابزار سرنگونی حاکمان تبدیل گشتند (کرونین، ۱۳۹۳: ۴۹-۴۸). بریگاد قزاق بازوی نظامی سیاست روسیه در ایران بود. بدون کمک قزاق‌ها، شاه توان هیچ اقدامی نداشت. لیاخوف نیز دستورات خود را از سفارت روسیه دریافت می‌کرد (کسروی، ۱۳۲۵: ۲۶۲-۲۵۵). او پیش از کودتا، موافقت فرمانده کل نیروهای قزاق روسیه را به دست آورده بود (آوری، ۱۳۶۳: ۲۵۳). این وابستگی کامل نظامی با نظریه «وابستگی» فرانک و نظریه «امپریالیسم و توسعه‌طلبی استعماری» لنین همخوان است؛ نظریه‌ای که در آن کشورهای نیمه‌مستعمره با پذیرش مستشاران نظامی خارجی، حاکمیت خود را از دست می‌دهند (لنین، ۱۳۹۰: ۱۲۲؛ کرونین، ۱۳۹۳: ۴۵). در روز دوم تیر ۱۲۸۷، لیاخوف روسی با توپخانه بریگاد قزاق مجلس را محاصره و به توپ بست. همراهی مردم عوام با دربار، در سایه نفوذ شیخ‌فضل‌الله نوری مشروطه‌خواه، موفقیت کودتا را تضمین کرد. طبقه بالا و پایین با استبداد همراه بودند و تنها طبقه متوسط به مشروطه وفاداری داشتند. منابع انگلیسی شمار کشته‌شدگان این کودتا را ۲۵۰ نفر برآورد کرده‌اند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۲۲-۱۲۱). این وضعیت با منطق نظریه «استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت» کاتوزیان همخوان است؛ نظریه‌ای که بر اساس آن، جامعه به دلیل فقدان نهادهای پایدار و مالکیت خصوصی، در چرخه استبداد، شورش و هرج‌ومرج گرفتار می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۸-۲۰). پس از کودتا، محمدعلیشاه حکومت نظامی اعلام کرد و لیاخوف را حاکم نظامی تهران ساخت. بدین ترتیب استبداد صغیر بر سه ستون نیروی نظامی قزاق، حمایت روسیه و سکوت بریتانیا بنا شد. قزاق‌ها در چهارراه‌ها، بازار، میدان توپخانه و محلات مشروطه‌خواه مستقر شدند و رفت‌وآمد شبانه ممنوع گردید. موج دستگیری‌ها آغاز شد و خانه‌های مشروطه‌خواهان مورد یورش قرار گرفت. سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی و ده‌ها تن دیگر را بازداشت کردند. ملک‌المتکلمین در باغ‌شاه به دستور شاه و میرزا جهانگیرخان پس از شکنجه اعدام شدند (آدمیت، ۲۵۳۵: ۳۱۸). روزنامه‌های صوراسرافیل، حبل‌المتین، مساوات، روح‌القدس و ده‌ها نشریه دیگر توقیف و چاپخانه‌ها پلمب گردیدند (غنی، ۱۳۷۸: ۱۱۹). دهخدا و قزوینی به اروپا گریختند. انجمن‌های سیاسی و فرهنگی مانند انجمن آذربایجان، تبریز، باغ میکده و انجمن‌های مخفی تعطیل یا اعضایشان بازداشت شدند. هدف از این اقدامات، بازگرداندن جامعه به وضعیت «بی‌سوادی سیاسی» بود. مدارس جدید تعطیل یا تحت نظارت شدید قرار گرفتند و معلمان مشروطه‌خواه اخراج یا بازداشت شدند. روحانیون طرفدار مشروطه مانند بهبهانی تحت فشار قرار گرفتند و مخالفانی مانند شیخ فضل‌الله نوری به ابزار مشروعیت‌بخشی به استبداد تبدیل شدند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۰۸). این سرکوب نهادهای مدنی با تحلیل هانتینگتون همخوان است که استعمار غیرمستقیم را عامل تضعیف نهادهای سیاسی می‌داند (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۲۹۴).

در سطح بین‌المللی، روسیه از لیاخوف حمایت کامل کرد و نیروهای خود را در شمال ایران در حالت آماده‌باش نگه داشت (غنی، ۱۳۷۸: ۱۱۸). سفارت روسیه به مرکز هماهنگی نیروهای ضد مشروطه تبدیل شد. بریتانیا نیز سیاست «بی‌طرفی فعال» را در پیش گرفت و از حمایت مجلس خودداری کرد (آدمیت، ۲۵۳۵: ۳۲۰). این رفتار با نظریه «امپریالیسم و توسعه‌طلبی استعماری» لنین همخوان است؛ نظریه‌ای که در آن قدرت‌های مرکز، برای حفظ منافع خود، کشورهای پیرامون را در وضعیت سلطه نگه می‌دارند (لنین، ۱۳۹۰: ۹۶-۹۵). در قبال چنین سرکوبی مقاومت گسترده‌ای در برخی از شهرهای ایران شکل گرفت. مردم تبریز به رهبری ستارخان و باقرخان جهت مبارزه علیه حکومت استبدادی متحد شدند. محاصره نه‌ماهه تبریز نتوانست مبارزان را دلسرد کند (آوری، ۱۳۶۳: ۲۵۸-۲۵۷). در رشت، کمیته مخفی «ستار» به رهبری پیرم‌خان ارمنی تشکیل شد و با سوسیال‌دموکرات‌ها و دانشک‌های قفقاز ارتباط برقرار کرد. کمیته انقلابیون قفقاز هم «ژوزف استالین» و سرگی ارجنی‌کیدزه را به رشت فرستاد و قول حمایت و ارسال اسلحه دادند (نیازمند، ۱۳۸۷: ۱۴۰). سپهدار ولی‌خان تنکابنی از پیرم‌خان و نیروهایش حمایت کرد. در اصفهان نیز صمصام‌السلطنه با سردار اسعد بختیاری متحد شد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۲۶-۱۲۵). در قبال چنین مقاومت‌هایی محمدعلی‌شاه در ۱۰ مه ۱۹۰۹، تحت فشار سفارتخانه‌های روس و انگلیس، برای چهارمین بار به مشروطیت سوگند یاد کرد؛ با این حال، مشروطه‌خواهان برای فتح تهران آماده شدند. نیروهای رشت به رهبری سپهداراعظم و پیرم‌خان قزوین را تصرف کردند و در نزدیکی کرج به بختیاری‌ها پیوستند. با فتح تهران، شاه به سفارت روسیه پناه برد و استبداد صغیر پایان یافت. فرزند دوازده‌ساله محمدعلیشاه با نام احمدشاه به سلطنت رسید و عضدالملک نایب‌السلطنه

او گردید (آوری، ۱۳۶۳: ۲۶۱-۲۶۰؛ غنی، ۱۳۷۸: ۲۶). استبداد صغیر نشان داد که نهادهای دموکراتیک برخاسته از مشروطیت بسیار شکننده بوده و ارتش می‌تواند در خدمت استبداد قرار گیرد. مقاومت مردم تبریز، گیلان و بختیاری نیز با «چرخه استبداد» کاتوزیان هم‌سو بود، اما مداخله خارجی، تثبیت دموکراسی را عقیم گذاشت (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۹). حمایت روسیه و سکوت بریتانیا، بی‌اعتمادی به بیگانگان را دامن زد که در قرارداد ۱۹۱۹، برآمدن رضاخان و کودتای ۱۳۳۲ بازتاب یافت. کودتای لیاخوف نقطه تقابل سلطنت، قزاق‌ها و قدرت‌های خارجی علیه مشروطه بود؛ کنشی که در بلندمدت شکست خورد و جنبش را تقویت کرد. این رویداد با منطبق کردن دربار به تبدیل ارتش‌های خاورمیانه به ابزار سرکوب و سرنگونی حاکمان، هم‌خوان است (کرونین، ۱۳۹۳: ۶۰). هم‌چنین طبق «نظریه وابستگی» فرانک، عدم گسست کشورهای پیرامونی از نظام سرمایه‌داری انحصاری سبب تداوم چرخه وابستگی و توسعه‌نیافتگی خواهد بود (رهنما، ۱۳۵۷: ۳۶-۳۷). که این با شرایط ایران پس از استبداد صغیر همخوانی دارد.

کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ رضاخان و انقراض سلسله قاجار

انقلاب مشروطه اگرچه موازنه قدرت را برهم زد، اما به دلیل جابه‌جایی ائتلاف‌ها و مداخلات خارجی شکست خورد. این انقلاب نه یک جنبش بورژوایی، بلکه حرکتی مردمی با مشارکت پیشه‌وران، روحانیان، بازرگانان و کارگران بود که ائتلاف شکننده آن‌ها در کنار وابستگی به نظام جهانی، بی‌ثباتی دولت را رقم زد و با آغاز جنگ جهانی اول، سر رشته امور را از دست رهبران مشروطه خارج کرد (فوران، ۱۳۹۲: ۲۹۵). این شکست با نظریه «استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت» کاتوزیان قابل تبیین است؛ که فقدان مالکیت خصوصی تضمین‌شده و وابستگی طبقات به دولت، مانع از تثبیت نهادهای دموکراتیک شده و چرخه استبداد، شورش و هرج‌ومرج را بازتولید می‌سازد (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۹). با وقوع جنگ جهانی اول نیروهای کشورهای درگیر خاک ایران را به میدان قدرت‌نمایی خویش مبدل ساختند. حتی اعلام بی‌طرفی ایران در ششم مرداد ۱۲۹۳ (۲۸ ژوئیه ۱۹۱۴)، مانع ورود نیروهای انگلیس، عثمانی و روس نشد، چراکه روح قرارداد ۱۹۰۷ با بی‌طرفی ناسازگار بود (آوری، ۱۳۶۳: ۳۴۳). روس و انگلیس در ۲۹ اسفند ۱۲۹۳ (۲۰ مارس ۱۹۱۵)، قرارداد ۱۹۰۷ را مورد تجدیدنظر قرار دادند؛ طبق این توافق، کنترل منطقه بی‌طرف به انگلستان واگذار شد و لندن نیز سلطه بلامنازع روس‌ها بر شمال ایران را به رسمیت شناخت (آفاری، ۱۳۸۵: ۴۳۶-۴۳۵؛ مدنی، ۱۳۷۸: ج ۱: ۶۲). در چنین شرایطی نخبگان سیاسی کشور به سه گرایش رادیکال (اتحاد با قدرت‌های مرکزی)، محافظه‌کار (انفعال) و اعتدالیون (محتاط) تقسیم شدند، که در این میان رادیکال‌ها در سال ۱۲۹۵ با برپایی حکومت موقت در غرب کشور و ورود به جنگ با متفقین، توجیه لازم را برای دخالت‌های نظامی آنان فراهم کردند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۱۱). آلمانی‌ها نیز با تحریک عشایر و تبلیغات گسترده برای جلب حمایت مسلمانان، برنامه‌های خود را دنبال نمودند (غنی، ۱۳۷۸: ۳۱). در این زمان قشون ایران متشکل از قزاق و ژاندارمری بود که قزاق‌ها تحت فرمان روس و ژاندارم‌ها تحت فرمان سوئدی‌های متمایل به آلمان بودند. این وضعیت مصداق آرای کرونین درباره «ارتش و دولت‌سازی» است که در آن ارتش‌های مدرن، که برای سرکوب داخلی و تقویت سلطنت تأسیس شده‌اند، به نیرویی انقلابی برای سرنگونی حاکمان تبدیل می‌شوند (کرونین، ۱۳۹۳: ۴۸).

با وقوع انقلاب اکتبر روسیه (۱۹۱۷)، نیروهای روسی ایران را ترک کرده و سلاح‌های خود را به عشایر فروختند. پایان جنگ، قحطی و مرگ‌ومیر دسته‌جمعی ناشی از شیوع بیماری‌های واگیردار و نابودی زیرساخت‌های آبیاری را در پی داشت (کاظمی و البرز، ۲۵۳۵: ۴۳؛ فوران، ۱۳۹۲: ۱۳۹۲).

۲۹۶). دولت مرکزی توان اداره کشور را از دست داد و با خروج روس‌ها و الغای معاهدات تزاری توسط بلشویک‌ها در ۱۹۱۸، خلأ قدرت در شمال ایجاد شد که زمینه اعزام قوای انگلیسی را فراهم آورد (فوران، ۱۳۹۲: ۲۹۷). دولت انگلیس نگران نفوذ بلشویک‌ها بود و پس از ناکامی در کسب قیومیت ایران در کنفرانس پاریس (۱۹۱۹-۱۹۱۸) به دلیل مخالفت آمریکا و فرانسه، قرارداد ۱۹۱۹ را با وثوق‌الدوله منعقد کرد. با شکست این قرارداد بر اثر مخالفت عمومی، بریتانیا تغییر استراتژی داد. زیرا تصرف مستقیم ایران ممکن نبود، آنان بر آن شدند تا با تحکیم ایران به عنوان کشوری مستقل اما تحت حاکمیت دولتی گوش‌به‌فرمان، از منافع خود دفاع کنند (مدنی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۷۱). با قطع کمک‌های روسیه پس از انقلاب ۱۹۱۷ و ناتوانی مالی دولت ایران در پرداخت حقوق سربازان، بریگاد قزاق دچار بحران شد. در این شرایط، بریتانیا که به دنبال نیرویی قابل اعتماد بود، توجه خود را به قزاق معطوف کرد. ژنرال آیرونساید، رضاخان را افسری توانمند تشخیص داد از این رو، او را به فرماندهی قزاق‌ها منصوب ساخت (غنی، ۱۳۷۸: ۱۷۹-۱۷۸). این فرایند با تحلیل هانتینگتون همخوان است؛ که طبق آن استعمار غرب نهادهای سیاسی را تضعیف کرده و پس از فروپاشی استعمار، قدرت به افسران نظامی منتقل می‌شود، زیرا رهبران غیرنظامی نمی‌توانند خلأ اقتدار را پر نمایند (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۲۹۵).

وضعیت سیاسی نابسامان ایران نیز به سود انگلیسی‌ها رقم خورد. حکومت پارلمانی تصنعی مشروطه از فقدان رهبری واقعی رنج می‌برد. احزاب سیاسی نظام منسجمی نداشتند و سیاستمداران به دولت‌های خارجی متکی بودند (غنی، ۱۳۷۸: ۴۰-۳۹). دولت‌ها یکی پس از دیگری سقوط می‌کردند و مجلس نیز کارآمدی خود را از دست داده بود. در سال‌های پایانی دهه ۱۲۹۰، هیچ دولتی بیش از چند ماه دوام نمی‌آورد. در همین حال، جنبش‌های محلی فعال بودند؛ در گیلان جنبش جنگل و در خراسان و آذربایجان نیز شورش‌هایی جریان داشت. ثروتمندان که از شبخ کمونیسم در هراس بودند، امیدی به مجلس نداشتند از این رو دل در گرو رضاخان بستند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۲۹). در این زمان انگلیسی‌ها فرصت یافتند تا پس از قطع حمایت روسیه از دولت قاجار به دلیل وقوع انقلاب ۱۹۱۷، به طور کامل بر ایران تسلط یابند. آنها کودتای رضاخان را برای خلع سلاح احمدشاه طراحی کردند. آیرونساید به رضاخان تأکید کرد که سلطنت را سرنگون نکند و رضاخان نیز قول چنین کاری را داد. اولین اقدام کودتاچیان، خلع ید کلنل استاروسلسکی بود. آیرونساید شرح می‌دهد که استاروسلسکی قصد ورود به تهران را داشت، اما تلگراف‌هایش دستکاری شد تا نیروهایش در «آق‌بابا» متوقف شوند. تلگرافی که برای جمع‌آوری نیرو فرستاده بود جعل شد و به جای آن، دستور توقف در قزوین صادر گردید. در نهایت، خودروی زره‌پوش انگلیسی او را دستگیر کرد. با برکناری استاروسلسکی، امور بریگاد به سرهنگ اسمایس سپرده شد و مجلس هم سردار همایون را به فرماندهی قزاق منصوب کرد. اسمایس هم به توصیه آیرونساید، سردار همایون را به مرخصی فرستاد تا رضاخان فرماندهی قزاق‌ها را در دست گیرد (رستمی، ۱۳۷۸: ۱۶۱-۱۴). در چنین شرایطی دولت سپهدار رشتی توان اداره کشور را نداشت و با شنیدن شایعه کودتا استعفا داد. اما به دلیل عدم پذیرش نخست‌وزیری توسط اشخاص دیگر، از سپهدار خواسته شد تا پایان بحران در سمت خود باقی بماند. رهبران کودتا از اتباع انگلیس خواستند ایران را ترک کنند. بانک شاهی ارزش اسکناس را کاهش داد و سفارت انگلیس از ژاندارمری خواست مقاومت نکند. نورمان نیز به احمدشاه گفت کودتا برای تأمین امنیت ضروری است. رضاخان هم به دولت اعلام کرد قزاق‌ها برای دریافت حقوق و دیدار خویشاوندان به تهران می‌روند (مدنی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۷۲).

حرکت قزاق‌ها از قزوین به تهران در بهمن ۱۲۹۹ با حمایت بریتانیا و هدایت آیرونساید شکل گرفت. سیدضیاء طباطبایی یک روز پیش از کودتا دو هزار تومان به رضاخان و بیست هزار تومان به قزاق‌ها پرداخت کرد که نشانه‌ای از دخالت رجال داخلی و خارجی بود (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۴۹). در این زمان سفارت انگلیس نفوذ چشمگیری بر گروه‌های سیاسی داشت و شبکه‌ای از مزدوران پدید آمده بود؛ حتی طرفداران سابق روسیه تزاری نیز به یاری بریتانیا برخاستند (غنی، ۱۳۷۸: ۴۰). پنج نفر، شامل رضاخان، سیدضیاء طباطبایی، مسعودخان، احمدآقاخان و کاظم‌خان، با مهر قرآن هم‌قسم شدند و سیدضیاء بعدتر در مجلس گفت: «ما پنج نفر قسم خوردیم به ایران خدمت کنیم» (رستمی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۷).

سرانجام در سوم اسفند ۱۲۹۹ش، قزاق‌ها به مهرآباد رسیدند و رضاخان هدف را تشکیل دولت نظامی اعلام کرد. بامداد چهارم اسفند تهران تصرف شد، هیئت دولت گریخت و سپهدار رشتی به سفارت انگلیس پناه برد. حکومت نظامی برقرار شد و رضاخان با عنوان سردار سپه به فرماندهی کل قوا رسید (مدنی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۷۳-۱۷۲). سیدضیاء نیز نخست‌وزیر شد و دولتی کوتاه‌مدت تشکیل داد که بیش از صد روز دوام نیاورد. او که از حامیان قرارداد ۱۹۱۹ بود، پس از نخست‌وزیری آن را لغو کرد؛ انگلیسی‌ها نه تنها اعتراض نکردند، بلکه از دولت او استقبال کردند و تنها سه ماه بعد از سقوطش اظهار تأسف نمودند. سیدضیاء به اروپا رفت و تا بیست سال به ایران بازنگشت (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۵۱).

کودتای رضاخان نه تنها موازنه قدرت را دگرگون کرد، بلکه مسیر تحولات ایران را برای دهه‌ها تحت تأثیر قرار داد. موفقیت آن حاصل هم‌زمان عوامل داخلی و خارجی بود. ایران پس از مشروطه با ضعف دولت، فروپاشی اقتدار مرکزی، ناامنی، نفوذ خارجی و بحران اقتصادی روبه‌رو بود؛ شرایطی که زمینه را برای تصرف تهران با نیرویی محدود فراهم ساخت. از نظر داخلی، مهم‌ترین عامل، فروپاشی دولت مرکزی بود. قاجار توان اداره کشور را نداشت و بریگاد قزاق تنها نیروی منظم موجود بود. ضعف دولت تا آنجا پیش رفته بود که نخبگان و مردم، ورود نیروی مقتدر را راهی برای پایان هرج و مرج می‌دیدند. جامعه از خستگی و فرسودگی ناشی از ناامنی و قحطی رنج می‌برد و رضاخان هم توانست بود با شعار ایجاد نظم، بخش مهمی از افکار عمومی، از جمله بازاریان و طبقه متوسط، را با خود همراه سازد (آدمیت، ۲۵۳۵: ۳۴۱). از نظر اقتصادی نیز ایران پس از جنگ جهانی اول ورشکسته بود؛ درآمدها کاهش یافته و مالیات‌ها به‌درستی جمع‌آوری نمی‌شد. این بحران، زمینه را برای ظهور دولتی مقتدر فراهم کرد و رضاخان و سیدضیاء با شعار «نظم و کار» و وعده مبارزه با فساد، جذابیت زیادی یافتند (غنی، ۱۳۷۸: ۱۴۵؛ کسروی، ۱۳۲۵: ۳۰۸-۳۰۰). از نظر خارجی، چنین کودتا بدون حمایت بریتانیا ممکن نبود. بریتانیا به دنبال دولتی مقتدر برای جلوگیری از نفوذ شوروی و تضمین منافع خود بود و رضاخان را، به‌عنوان نظامی مقتدر و ضدبشویک، بهترین گزینه می‌دانست؛ اسناد نیز نقش مهم آبرونساید در حمایت از رضاخان را تأیید می‌کنند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۳۳). سیدضیاء پس از تشکیل کابینه، رجال قدیمی را بازداشت و نهادهای ناکارآمد را منحل کرد، اما این اقدامات به سبب شتابزدگی و فقدان پشتوانه اجتماعی با مقاومت روبه‌رو شد و عمر دولت او به سه ماه محدود ماند. این ناپایداری، بازتاب نظریه کاتوزیان درباره «استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت» است؛ جایی که دولت‌ها به علت نبود نهادهای پایدار و اتکا به نیروی نظامی، به سرعت سقوط می‌کنند (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۴۵). با سقوط سیدضیاء، رضاخان به‌عنوان وزیر جنگ در دولت جدید باقی ماند و به تدریج قدرت واقعی را در دست گرفت. او ارتش را بازسازی کرد و نیروهای محلی را سرکوب نمود. پیامدهای کودتا نیز گسترده بود: نظامی‌سازی سیاست، تمرکز قدرت و مدرن‌سازی از بالا که نهایتاً به استبداد مدرن انجامید (آدمیت، ۲۵۳۵: ۳۵۰). کودتای رضاخان عملاً به عمر قاجار خاتمه بخشیده بود، هرچند برکناری رسمی احمدشاه در ۱۳۰۴ش رخ داد. فاصله سالهای ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۵ش را می‌توان دوران حاکمیت دوگانه دانست؛ دورانی که در آن رضاخان با عنوان سردار سپه وارد کابینه شد و وزارت جنگ را در اختیار گرفت. اقدامات او شامل انتقال ژاندارمری به وزارت جنگ، جایگزینی افسران ایرانی به جای سوئدی و انگلیسی، سرکوب شورش لاهوتی در تبریز، قیام کلنل پسیان در مشهد، نهضت جنگل در گیلان، و تشکیل ارتش چهل‌هزارنفری بود. این ارتش از ادغام ۷۰۰۰ قزاق با ۱۲۰۰۰ ژاندارم و نیز استخدام نیروهای جدید پدید آمد و هزینه آن از زمین‌های دولتی و مالیات‌های غیرمستقیم تأمین می‌شد. تأسیس ارتش نوین موقعیت رضاخان را تحکیم کرد و او را در سرکوب شورش‌های ایلات و قبایل، از جمله کردهای آذربایجان غربی (۱۳۰۱ش)، کردهای سنجابی کرمانشاه (۱۳۰۲ش)، بلوچ‌ها، لرها، ترکمن‌ها و اعراب طرفدار شیخ خزعل (۱۳۰۳ش)، پیروز ساخت. او در آبان ۱۳۰۲ش نخست‌وزیر شد و در اوایل ۱۳۰۳ش نیز فرماندهی کل قوا را از مجلس دریافت کرد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۴۸-۱۴۹).

سلطه رضاخان هم در عمل بیش از هر چیز بر ارتش تکیه داشت. او پادگان تهران را به دو لشکر تقسیم کرد: لشکر اول به فرماندهی بوذرجمهری و لشکر دوم به فرماندهی نقدی. این دو لشکر چنان قدرتی داشتند که حتی اگر دیگر لشکرها با هم به جنگشان می‌آمدند، توان شکستشان را نداشتند. نیمی از نیروهای نظامی ایران، یعنی حدود ۵۰ هزار نفر، به این دو لشکر اختصاص یافت و تجهیزات مدرنی همچون توپ و تانک در اختیارشان قرار گرفت تا قدرت رضاخانی حفظ شود (فردوست، ۱۳۸۷، ج ۱: ۷۶-۷۷). این تمرکز قدرت در دست ارتش، مصداق نظریه کرونین درباره «ملی کردن» ارتش‌ها و تبدیل آن‌ها به ابزار سرکوب مخالفان است (کرونین، ۱۳۹۳: ۱۱۲). اقدام نهایی رضاخان، درخواست جلسه از مجلس در آذر ۱۳۰۴ ش برای خلع احمدشاه و واگذاری سلطنت به او بود که در اردیبهشت ۱۳۰۵ ش تحقق یافت. این فرایند، چرخه استبداد-شورش-هرج-ومرج-بازگشت استبداد را که کاتوزیان توصیف کرده بود، تکمیل کرد و نشان داد که چگونه ارتش مدرن، که در آغاز برای سرکوب ساخته شده بود، به ابزار سرنگونی حاکمیت و ایجاد استبدادی جدید تبدیل شد (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۵۲).

کودتای ۲۸ مرداد زاهدی و سرنگونی دولت مصدق

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ که به سقوط مصدق و برآمدن زاهدی انجامید، سرنوشت ملی شدن نفت و سیاست ایران را برای دهه‌ها تغییر داد. برای فهم آن باید عواملی چون تنش شاه و مصدق، دخالت آمریکا و انگلیس، تحریم‌های اقتصادی، فقر ناشی از اقتصاد بدون نفت، فعالیت گروه‌های خیابانی و همراهی اشرف پهلوی با آنان، و انتخاب زاهدی با سابقه عضویت در نیروی قزاق را در نظر گرفت.

کاتوزیان انقلاب مشروطه را نخستین قیام ایرانیان علیه استبداد می‌داند که به دلیل دخالت استعماری و نبود ریشه فرهنگی ناکام ماند (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ۲۹). جنبش ملی کردن نفت، دومین جنبش توده‌ای ایرانیان بود که به رهبری مصدق، ملت را در برابر شاه و قدرت‌های خارجی قرار داد. با وجود پیروزی‌های اولیه، این جنبش به سبب تفرقه داخلی و مداخله خارجی، سرنوشتی مشابه انقلاب مشروطه یافت (فوران، ۱۳۹۲: ۴۲۴). در دوران نخست‌وزیری حکیمی، شاه کوشید اختیار انحلال مجلس را به دست آورد. او در ۵ اسفند ۱۳۲۷ ش به نمایندگان گفت مشروعیت حقیقی ندارد و با حق انحلال مجلس، اوضاع بهتر می‌شود. پس از انتخابات مجلس مؤسسان در فضای حکومت نظامی، اصل ۴۸ متمم قانون اساسی اصلاح شد و اختیار انحلال دو مجلس به شاه واگذار گردید (مدنی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۴۵). در دولت ساعد نیز، تلاشی جهت دخالت در انتخابات، و تشکیل مجلسی فرمایشی صورت گرفت تا در آن قرارداد الحاقی نفت به تصویب برسد، اما بیداری مردم مانع شد. مداخلات دولت و ارتش برای تقلب، اعتراضات گسترده‌ای برانگیخت. مصدق به دعوت اقلیت مجلس پانزدهم بازگشت و در اعتراض به دخالت در انتخابات مجلس شانزدهم، همراه هجده نفر در دربار متحصن شد. دولت ساعد با تقلب، زمینه ترور هژیر و ابطال انتخابات تهران را فراهم کرد (نجاتی، ۱۳۷۸: ۱۳۷-۱۳۱؛ مدنی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۴۶).

در این زمان آمریکایی‌ها از رقابت ملی‌گرایان استقبال می‌کردند، زیرا با برتری آنان، منافع نفتی انگلیس تضعیف و به شرکت‌های آمریکایی واگذار می‌شد. مطبوعات آمریکا نیز مصدق را قهرمان ملی و ضد استعماری معرفی می‌کردند (زاهدی، ۱۳۸۱: ۴۳-۴۲). این رفتار با نظریه وابستگی فرانک هم‌خوان است که بر اساس آن، کشورهای مرکز رقابت میان نخبگان محلی را تشویق می‌کنند (رامیار، ۱۳۹۹: ۸۸). شوروی، با آگاهی از تماس‌های مصدق با سفیر آمریکا، او را عامل امپریالیسم آمریکا خواند. رادیو مسکو نیز با برنامه‌های فارسی، مردم را از چپاول نفت توسط انگلیس آگاه می‌کرد و کارگران شرکت نفت را به اعتصاب وامی‌داشت (زاهدی، ۱۳۸۱: ۴۵-۴۳). در انتخابات مجدد تهران، مصدق، بقایی، مکی، نریمان، شایگان، آزاد و کاشانی به مجلس راه یافتند. متحصنان در دربار هم «جبهه ملی» را تشکیل دادند که اهدافش مخالفت با قرارداد ساعد-گس، اصلاح قانون انتخابات و سلب اختیار انحلال مجلس از شاه بود. حمایت کاشانی نیز زمینه هواداری مردم مذهبی را فراهم کرد (مدنی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۴۶-۳۴۷). در ۱۳۲۹ ش، دولت رزم‌آرا پیشنهاد شرکت نفت برای قرارداد پنجاه-پنجاه را پذیرفت، اما کمیسیون نفت مجلس

تصمیم خود را بر ملی شدن نفت استوار کرده بود. رزم‌آرا در ۱۶ اسفند ۱۳۲۹ش به دست فدائیان اسلام ترور شد و یک روز بعد، کمیسیون نفت به ریاست مصدق، ملی شدن نفت را به اتفاق آرا تصویب کرد. سپس لایحه در ۲۹ اسفند به تصویب مجلس و یک روز بعد نیز به تصویب سنا رسید (آوری، ۱۳۶۳: ۳۶۵-۳۶۴). اردشیر زاهدی در این باب می‌نویسد؛ در جریان مباحثات نفتی، آمریکا و انگلیس، با مشاهده گسترش مخالفت با خارجیان و نیز سوءاستفاده شوروی از ناآرامی‌ها، تصمیم گرفتند مستقیماً وارد عمل شوند. گزینه آنان رزم‌آرا بود که سابقه کشتار کمونیست‌ها در آذربایجان را داشت. رزم‌آرا، که مورد رضایت شاه نبود، قصد داشت با کودتا شاه را حذف و دیکتاتوری نظامی برقرار کند، اما ترور او این نقشه‌ها را ناکام گذاشت (زاهدی، ۱۳۸۱: ۳۶-۳۳). پس از ترور رزم‌آرا، شاه «علاء» را نخست‌وزیر کرد. علاء، که انگلوفیل بود، پس از چند روز گفت این حکم «بوی خون می‌دهد» و استعفا داد. سپس مجلس به نخست‌وزیری مصدق رأی داد و مصدق پذیرش مسئولیت را به تصویب لایحه ملی شدن نفت مشروط کرد. مجلسیان هم لایحه ملی شدن نفت را تصویب کردند و مصدق تشکیل کابینه داد (زاهدی، ۱۳۸۱: ۴۶-۴۵). با آغاز نخست‌وزیری او در ۷ اردیبهشت ۱۳۳۰، کانون توجهات به خیابان‌ها معطوف گردید. زیرا مصدق برای اعمال فشار بر مخالفان، به تظاهرات خیابانی متوسل می‌شد. در این خصوص، یکی از نمایندگان به نام جمال امامی طی نطقی در مجلس گفت: «دولت‌مداری به سیاست خیابانی نزول کرده است... دکتر مصدق هم یکی از آن امراض است که خدا برای ایران فرستاده است» (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۳۲۹).

دولت مصدق از همان آغاز مسئله نفت را در دستور کار خویش قرار داد. انگیزه ملی کردن نفت، بیش از آنکه صرفاً اقتصادی باشد، حرکتی سیاسی محسوب می‌شد. هدف اصلی، دستیابی به حکومت دموکراتیک از طریق استقلال بود. مصدق و هوادارانش معتقد بودند تا زمانی که شرکت انگلیسی نفت را در انحصار دارد و در سیاست داخلی مداخله می‌کند، دولت دموکراتیک تحقق نخواهد یافت (گازیوروسکی و برن، ۱۳۸۴: ۲۶-۲۵). این تلاش برای گسست از رابطه نابرابر مرکز-پیرامون را می‌توان در چارچوب نظریه وابستگی فرانک درک نمود؛ نظریه‌ای که پیشرفت مرکز را نتیجه عقب‌نگه‌داشتن پیرامون می‌داند (رامیار، ۱۳۹۹: ۸۸). مصدق کمیته‌ای پنج‌نفره را به خوزستان فرستاد تا تاسیسات نفتی را تحویل بگیرد. در مقابل، شرکت نفت به صاحبان نفتکش‌ها هشدار داد که نفت ایران در بازار جهانی فروش نخواهد رفت و همین امر موجب قطع مذاکره ایران و انگلیس از سوی مصدق شد. او برای طرح دعوا در شورای امنیت راهی آمریکا گردید و با متهم کردن انگلیس به مداخله، کنسولگری‌های آن کشور را تعطیل کرد. بدین‌سان، در اواخر پاییز ۱۳۳۰ش، مصدق درگیر نوعی «انقلاب دیپلماتیک» بود (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۳۳۰). او شرکت نفت انگلیس را از کنترل منابع محروم کرد؛ موفقیتی که با وجود مشکلات داخلی و خارجی و در شرایطی حاصل شد که ایران با «اقتصاد بدون نفت» در برابر امپراتوری استعماری ایستاده بود (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۳). این اقدامات را می‌توان مصداق خروج مازاد از پیرامون به مرکز دانست؛ همان سازوکاری که «فرانک» آن را علت اصلی توسعه‌نیافتگی قلمداد کرد و رهایی از آن را قطع ارسال مازاد به مرکز دانست. ملی شدن نفت ضربه‌ای بزرگ به بریتانیا وارد ساخت. لندن نیز با فشار اقتصادی، تحریم نفتی، مسدود کردن حساب‌های ارزی و اعزام ناوگان کوشید تا دولت مصدق را تضعیف کند، اما مقاومت او و حمایت مردمی مانع از تحقق کامل این فشارها شد. با این حال، انگلیسی‌ها بدون همراهی آمریکا توان پیشبرد سیاست‌های خویش را نداشتند؛ از این رو خطر کمونیسم را بزرگنمایی کردند و مصدق را در مهار نیروهای چپ ناتوان نشان دادند. در نهایت، آمریکا نیز از بیم پیروزی کمونیست‌ها و نفوذ شوروی در ایران، از مصدق فاصله گرفت (زاهدی، ۱۳۸۱: ۴۸-۴۶). طبق نظریه امپریالیسم و توسعه‌طلبی استعماری «لنین» کشورهای نیمه‌مستعمره به سرعت در دام وابستگی مالی و دیپلماتیک قدرت‌های اروپایی گرفتار می‌شوند (لنین، ۱۳۹۰: ۱۲۲) و ایران عصر مصدق نیز از این امر مستثنی نبود. در روزهای منتهی به کودتا، فضای سیاسی به شدت متشنج شد. تحریم نفتی درآمدهای کشور را کاهش داد و دولت را در پرداخت حقوق‌ها ناتوان ساخت. این بحران اقتصادی سبب شد تا بخشی از

طبقات متوسط و بازاریان از مصدق فاصله بگیرند و زمینه سقوط دولت او را فراهم سازند. زاهدی می‌نویسد که انگلیسی‌ها ابتدا خطر کمونیسم را بزرگنمایی کردند تا آمریکا را به مداخله متمایل سازند، اما بعد دریافتند که تحریم نفتی و اقتصاد بدون نفت، ایران را به فقر شدید کشانده و سقوط به کمونیسم را محتمل کرده است؛ از این رو با آمریکا و شاه برای کودتا همسو شدند (زاهدی، ۱۳۸۱: ۵۸). از سوی دیگر، شکست حزب کارگر و روی کار آمدن چرچیل نیز آنها را به این نتیجه رساند که ملی شدن نفت ایران الگویی خطرناک است و باید مصدق سرنگون شود (مکی، ۱۳۷۸: ۷۴).

محمدرضا شاه از ملی شدن نفت و قدرت‌گیری مصدق بیم داشت. مصدق با درخواست اختیارات ویژه، قدرت شاه را محدود کرد. کمیته پارلمانی نیز گزارش داد که قانون اساسی، اداره نیروهای مسلح را در صلاحیت دولت قرار داده است. بدین ترتیب، اختیاراتی که شاه از شهریور ۱۳۲۰ به دست آورده بود، در اردیبهشت ۱۳۳۲ از دست رفت (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۳۳۶-۳۳۵). مدتی بعد اختلاف بر سر تعیین وزیر جنگ بالا گرفت. مصدق استعفا داد و شاه قوام را منصوب کرد، اما خیزش مردمی، مصدق را بازگرداند (گازیوروسکی و برن، ۱۳۸۴: ۲۹). سرانجام، شاه در مرداد ۱۳۳۲ فرمان عزل مصدق و انتصاب زاهدی را صادر کرد، اما این فرمان با شکست مواجه شد و شاه گریخت.

آمریکا در آغاز محتاط بود، اما با روی کار آمدن آیزنهاور و افزایش نگرانی از نفوذ شوروی، سیاست آن تغییر کرد. سیا و سرویس اطلاعاتی بریتانیا با اجرای عملیات «آژاکس» زمینه کودتا را فراهم کردند و کریمت روزولت در تهران هماهنگی عملیات را بر عهده داشت. سپهد فضل‌الله زاهدی به عنوان گزینه جانشینی مطرح شد. او از افسران قزاق بود و پیش از تاجگذاری رضاخان، در دستگیری شیخ خزعل و شکست سمیتقو نقش داشت. در سال ۱۳۲۰ نیز به دلیل ارتباط با آلمانی‌ها، توسط انگلیسی‌ها دستگیر و به فلسطین تبعید شده بود (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۳۷). اردشیر زاهدی می‌نویسد که پدرش با ژنرال شوارتسکف، مستشار آمریکایی، آشنا بود و شوارتسکف او را به شاه معرفی کرد. شوارتسکف در ۱۱ مرداد ۱۳۳۲ به ایران آمد تا عملیات را زیر نظر داشته باشد (زاهدی، ۱۳۸۱: ۵۸). حضور او را می‌توان مصداق بارز نظریه نقش دوگانه و متناقض ارتش در فرایند دولت‌سازی «کرونین» دانست که حضور هیئت‌های نظامی خارجی را دماسنج نفوذ خارجی تلقی می‌کند (کرونین، ۱۳۹۳: ۴۵). لوئی هندرسن، سفیر آمریکا، نیز در ۲۶ مرداد بازگشت و فردای آن روز به مصدق گفت که آمریکا دیگر نمی‌تواند از او حمایت کند (مکی، ۱۳۷۸: ۱۴۱).

مصدق در ادامه سیاست‌های خود برای کاستن از وابستگی ارتش به دربار و مستشاران خارجی، تغییر نام وزارت جنگ به وزارت دفاع، کاهش ۱۵ درصدی بودجه نظامی، انتقال ۱۵ هزار نفر از ارتش به ژاندارمری، تقلیل بودجه سرویس‌های اطلاعاتی، محدود کردن خریدهای نظامی، تشکیل کمیسیون تحقیق درباره فساد مالی، پایان دادن به مأموریت هیئت نظامی آمریکا، اخراج برخی افسران و ژنرال‌ها، و انتصاب نظامیان مورد اعتماد خود را در دستور کار قرار داد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۳۳۶). این اقدامات در راستای کاهش نفوذ ارتش و مستشاران خارجی بود؛ روندی که طبق دیدگاه «کرونین» به هزینه‌های سنگین ارتش‌داری مدرن و وابستگی آن به وام‌های اروپایی همخوانی دارد (کرونین، ۱۳۹۳: ۳۴-۳۲). در همین حال، گروه‌های خیابانی و لات‌های تهران با پشتیبانی دربار و دریافت پول از عوامل کودتا به خیابان‌ها آمدند و با ایجاد آشوب و حمله به دفاتر حزب توده و روزنامه‌های طرفدار مصدق، فضای عمومی را به زیان دولت تغییر دادند. اشرف پهلوی نیز با توسل به سفارت آمریکا و بریتانیا، در جلب حمایت خارجی برای کودتا نقش ایفا کرد. او که پیش‌تر بنا به درخواست مصدق و به دستور شاه تبعید شده بود در تابستان ۱۳۳۲ برای کمک به کودتا بازگشت و مأموریتش هماهنگی نیروهای کودتا از طریق اسدالله رشیدیان و رساندن نامه‌ای از مقامات آمریکایی و انگلیسی به شاه بود. او این مأموریت را طی ده روز انجام داد و سپس از کشور خارج شد (رستمی، ۱۳۷۸: ۲۷۱/۲). در کنار این عوامل، نفاق و اختلاف درون جبهه ملی نیز از مهم‌ترین زمینه‌های هموار شدن راه کودتا بود. حسین مکی می‌نویسد: «با پیشنهاد و اصرار من... دکتر مصدق به رهبری جبهه ملی انتخاب گردید... ولی آن روزی که به بیراهه رفت و در راه دیکتاتوری و زیر پا گذاشتن قانون اساسی گام نهاد... طبیعی بود

که وطن‌خواهان با او به مخالفت برخیزند» (مکی، ۱۳۷۸: ۸۱-۸۰). اختلافات ناشی از نحوه انتخاب اعضای کابینه و موارد دیگری چون رنجیدن مکی از مصدق، رقابت بقایی و مکی، مداخلات فرزندان کاشانی، و مداخلات آیت‌الله کاشانی در امور اجرایی، انسجام جبهه ملی را به شدت تضعیف کرد و این جبهه را چند ماه پس از تشکیل به طور کامل متلاشی ساخت (نجاتی، ۱۳۷۸: ۱۵۹-۱۵۸).

مصدق یک روز پیش از کودتا از احزاب نهضت ملی خواست هواداران خود را به خیابان نیاورند تا دولت، میزان تسلط خود بر امور را نشان دهد؛ به همین دلیل در روز کودتا مراکز احزاب خالی ماند و آنان قادر به مقاومت مؤثر نبودند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۳۵). در ۲۸ مرداد، نیروهای طرفدار شاه و زاهدی با حمایت آمریکا و بریتانیا به خیابان‌ها آمدند. گروه‌های خیابانی به خانه مصدق و مراکز دولتی حمله کردند، ارتش به زاهدی پیوست و مصدق ناچار به فرار شد (کسروی، ۱۳۲۵: ۵۳۰). پس از سقوط دولت، زاهدی نخست‌وزیر شد و از مهم‌ترین اقدامات او، هدایت نفت به سوی غرب و تجدید روابط با انگلیس بود. در فروردین ۱۳۳۳ش نیز قرارداد کنسرسیوم نفت به تصویب رسید (نجاتی، ۱۳۷۱: ۷۳-۷۹). این بازگشت نفت به غرب، تداوم همان رابطه نابرابر مرکز-پیرامون را نشان می‌دهد که فرانک آن را تحلیل کرده است. پس از کودتا، مصدق و اطرافیانش به حبس محکوم شدند، هر چند به جز امیرمختار کریم‌پور شیرازی مدیر روزنامه شوش و سیدحسین فاطمی وزیر امور خارجه دولت مصدق، برخورد سختی با دیگران صورت نگرفت. مصدق پس از سه سال حبس به احمدآباد تبعید شد. به گفته زاهدی، از دلایل تخفیف مجازات آن بود که شاه، مصدق را ساده‌لوح می‌دانست؛ همچنین گزارش‌های نظامیان نشان می‌داد که او در روزهای ۲۵ تا ۲۸ مرداد دستور حفاظت از مجسمه‌های شاه را داده بود و گزارش‌های سفارت‌ها نیز ثابت می‌کرد که مصدق از ارتش خواسته بود با طرفداران الغای سلطنت برخورد کند. از این رو، او در پی براندازی نبود و تنها می‌خواست شاه را به جایگاهی تشریفاتی محدود کند (زاهدی، ۱۳۸۱: ۷۱-۷۰). کودتای زاهدی در نهایت به تثبیت سلطنت شاه و افزایش وابستگی او به حمایت خارجی انجامید. دولت زاهدی در پی استقرار خود، احزاب را تعطیل کرد، مطبوعات را زیر تیغ سانسور برد و فعالان سیاسی را بازداشت نمود (نجاتی، ۱۳۷۱: ۷۵-۷۳). حسین فردوست رئیس پیشین نهادهای اطلاعاتی و امنیتی دوره پهلوی این کودتا را سرآغاز دیکتاتوری بیست‌وپنج‌ساله شاه می‌داند (فردوست، ۱۳۸۷، ج ۱: ۱۷۶). در نتیجه، کودتای زاهدی ضربه‌ای سنگین بر جنبش‌های مردمی وارد کرد و آرزوی استقلال نفتی و استقرار حکومت دموکراتیک را بر باد داد (گازیوروسکی و برن، ۱۳۸۴: ۲۲). این بازگشت استبداد را می‌توان در چارچوب نظریه «استبداد ایرانی و جامعه کوتاه‌مدت» کاتوزیان تحلیل کرد؛ چرخه‌ای که در آن، دولت استبدادی، شورش، هرج‌ومرج و سپس بازتولید استبداد تکرار می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۲۸-۲۰). از منظر هانتینگتون نیز فروپاشی استعمار در بسیاری از جوامع، به انتقال قدرت از روشنفکران ملی‌گرا به نظامیان انجامیده است (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۲۹۵)؛ الگویی که در ۲۸ مرداد نیز با سرنگونی مصدق و جایگزینی زاهدی بازتولید شد. این رویداد، با تثبیت سلطنت، تعمیق نفوذ غرب و حفظ منافع نفتی، ایران را به متحد راهبردی غرب بدل کرد؛ اما در بلندمدت، انباشت نارضایتی‌های سیاسی و اجتماعی و سرخوردگی روشنفکران از این واقعه، بستر خیزش‌های انقلابی بعدی، از جمله انقلاب ۱۳۵۷، را فراهم ساخت.

بررسی سه کودتای لیاخوف، رضاشاه و زاهدی نشان داد که کودتا در تاریخ معاصر ایران، نه رخدادی استثنایی، که سازوکاری پایدار برای بازآرایی قدرت بود و در لحظات بحران سیاسی و ضعف نهادهای مدنی، مسیر تحولات کشور را دگرگون می‌ساخت. این سه واقعه با وجود تفاوت‌های تاریخی، همگی در سستی مشترک جای می‌گرفتند که طی آن، نیروی نظامی و قهر جایگزین سازوکارهای قانون‌محور می‌شدند.

کودتای لیاخوف در بستر بحران مشروطه، نشان‌دهنده تقابل «نهاد نوپای مجلس» با نیروی نظامی حامی استبداد بود. به‌کارگیری قوه قهریه علیه مجلس، اثبات کرد که در ساختار سیاسی ایران، با تثبیت نهادهای نوین، امکان بازگشت نیروهای سنتی همواره وجود داشت؛ این کنش، نه یک حمله نظامی صرف، که نماد بازگشت نظم پیشین در برابر صورت‌بندی جدید قدرت محسوب می‌شد. در کودتای رضاشاه، ارتش به ابزار استقرار نظامی متمرکز تبدیل شد. رضاشاه در فضای تشتت دولت مرکزی و تلاقی منافع بازیگران، قدرت گرفت. این فرایند، دولتی را پدید آورد که با تهی‌سازی فضای سیاسی از نیروهای مستقل، نوسازی را به «تمرکزگرایی اقتدارمحور» سوق داد. کودتای زاهدی، همان منطق را در قالبی پیچیده‌تر بازتولید کرد. ائتلاف نیروهای خارجی، دربار و نظامیان علیه دولت ملی، نه فقط با قهر، بلکه با جنگ روانی و فشار اقتصادی همراه بود. این کودتا کنشی صرفاً داخلی نبود و با پیوند به مناسبات بین‌المللی، منافع قدرت‌های بزرگ را بر بقای دولت ملی مقدم می‌داشت. مقایسه این رویدادها، تاییدگر این تصویری گویا از تاریخ سیاسی ایران است که هرگاه نیروهای اجتماعی برای تحدید استبداد و گسترش مشارکت حرکت کردند، مخالفان با اتکا به ارتش و پشتیبانی بیرونی، مسیر تحول را سد نمودند. از این منظر، کودتا صرفاً ابزار جابه‌جایی حکومت نبود و به شیوه‌ای برای مهار تغییرات سیاسی و بازتولید نظم اقتدارگرا بدل شد؛ الگویی که عواملی چون ناپایداری نهادهای سیاسی و نقش تعیین‌کننده ارتش در لحظات بحرانی، امکان تکرار آن را فراهم ساخت.

در سطح نظری، این نتایج با چارچوب‌های تحلیلی پژوهش نیز هم‌خوانی کامل دارد. از منظر کاتوزیان، تاریخ سیاسی ایران در چرخه‌ای میان استبداد و گسست‌های کوتاه‌مدت از استبداد حرکت کرده است؛ چرخه‌ای که در آن، هر تجربه اصلاحی یا مردمی، در غیاب نهادهای پایدار، با بازگشت اقتدارگرایی مواجه شده است. از دید لنین، ساختارهای وابسته و نیمه‌مستعمره، همواره در معرض مداخله بیرونی و تشدید مناسبات نابرابر قرار دارند؛ و از این رو، کودتا در چنین جوامعی می‌تواند به یکی از ابزارهای بازتولید وابستگی تبدیل شود. دیدگاه کرونین نیز روشن می‌کند که ارتش در جوامعی که نهادهای سیاسی و مدنی ضعیف‌اند، تنها یک نیروی دفاعی نیست، بلکه بازیگری تعیین‌کننده در شکل‌دهی به نظم سیاسی است؛ بازیگری که می‌تواند به سود استبداد، دولت‌سازی اقتدارگرا، یا سرنگونی دولت‌های ملی به کار گرفته شود.

یافته‌های تاریخی این پژوهش، صحت فرضیه راهنمای مطرح‌شده در چارچوب نظری را پیرامون هم‌افزایی متغیرهای چندسطحی تایید می‌کند. تحلیل تطبیقی این سه مقطع نشان می‌دهد که هیچ‌یک از کودتاها تک‌عاملی نبوده و تحقق آن‌ها منوط به تلاقی متغیرهای سه سطح بوده است: در سطح داخلی، ضعف نهادهای مدنی و گسست‌های ناشی از جامعه کوتاه‌مدت (نظریه کاتوزیان)، بستر مناسب را فراهم کرد؛ در سطح ساختاری-نهادی، ارتش مدرن وابسته و جهت‌گیری سیاسی رسته افسران قزاق (نظریه‌های کرونین و هانتینگتون)، ابزار اجرای کودتا گردید؛ و در سطح بین‌المللی، منافع استعماری و ساختار پیرامونی (نظریه‌های لنین و فرانک)، محرک بیرونی و مهندسی نهایی قدرت را رقم زد. هم‌پوندی این سه سطح در کودتای لیاخوف با محوریت منافع تزارسم روس، در کودتای ۱۲۹۹ از طریق هم‌سویی منافع استراتژیک بریتانیا با بازوی نظامی قزاق، و در کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در قالب ائتلاف همه‌جانبه بیرونی و درونی علیه دولت ملی، الگویی تکرارشونده از مهار ساختاری تغییر سیاسی در ایران را به تصویر می‌کشد.

در مجموع، این سه کودتا از خلال شباهت‌های ساختاری خود، یک معنا را برجسته می‌کنند: تحولات سیاسی در ایران معاصر بارها نه از مسیر گفت‌وگو و نهادسازی، بلکه از راه مداخله نظامی و حذف نیروهای رقیب پیش رفته‌اند. در هر سه مورد، نتیجه نه تثبیت دموکراسی، بلکه تقویت

تمرکز قدرت، تضعیف نهادهای مستقل، و تشدید شکاف میان دولت و جامعه بوده است. از همین رو، می‌توان گفت که کودتا در تاریخ ایران، برخلاف ظاهر کوتاه‌مدت و لحظه‌ای‌اش، اثری عمیق و ماندگار بر ساخت سیاسی کشور گذاشته و در بازتولید چرخه اقتدار و وابستگی نقش اساسی ایفا کرده است.

منابع

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۴). *ایران بین دو انقلاب*. درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتحی‌ولایی. چاپ یازدهم. تهران: نشر نی.
- آدمیت، فریدون. (۲۵۳۵). *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران* (جلد اول). تهران: کانون کتاب ایران.
- آفاری، ژانت. (۱۳۸۵). *انقلاب مشروطه ایران*. ترجمه رضا رضایی. چاپ سوم. تهران: نشر بیستون.
- آوری، پیترو. (۱۳۶۳). *تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه*. ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی. چاپ اول. تهران: مؤسسه انتشارات عطائی.
- پارسا بناب، یونس. (۱۳۶۳). *تاریخ سیاسی ارتش ایران*. چاپ اول. تهران: انتشارات آذر.
- دوبلیگ، کریستوفر. (۱۳۹۱). *ایرانی میهن‌پرست: محمد مصدق و کودتای آمریکایی - انگلیسی*. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: نشر البرز.
- رامیار، سیدجواد. (۱۳۹۹). *توسعه مبتنی بر وابستگی: نقش کمک‌های خارجی در توسعه اقتصادی - اجتماعی افغانستان*. کابل: انستیتوت مطالعات استراتژیک افغانستان.
- رستمی، فرهاد. (۱۳۷۸). *پهلوی‌ها: خاندان پهلوی به روایت اسناد؛ رضاشاه (جلدهای ۱ و ۲)*. چاپ دوم. تهران: مؤسسه فرهنگی - پژوهشی چاپ و نشر نظر.
- رهنما، سعید. (۱۳۵۷). *نظریه‌های وابستگی: آثار کلاسیک، مکتب اکلا، پل باران، گوندر فرانک، ... صنعتی شدن وابسته و وابستگی تکنولوژی*. تهران: انتشارات بهاران.
- رودگرکیا، ایرج. (۱۳۹۳). *ایران از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ تا سقوط رضاشاه*. چاپ اول. تهران: نشر پردیس دانش.
- زاهدی، اردشیر. (۱۳۸۱). *۲۵ سال در کنار شاه: خاطرات اردشیر زاهدی*. چاپ اول. تهران: انتشارات عطائی.

صادقی فرد، مژگان. (۱۳۹۴). «نقش انگلیسی‌ها در کودتای سپاه (کودتای ۱۲۰۰ ش.) و روی کار آمدن رضاخان». مقاله ارائه شده در کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روان‌شناسی و علوم اجتماعی.

غنی، سیروس. (۱۳۷۸). *ایران: برآمدن رضاخان؛ برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها*. ترجمه حسن کامشاد. چاپ دوم. تهران: انتشارات نیلوفر.

فردوست، حسین. (۱۳۸۷). *ظهور و سقوط سلطنت پهلوی: خاطرات ارتشبد سابق حسین فردوست* (جلد اول). ویراسته عبدالله شهبازی. تهران: نشر اطلاعات.

فوران، جان. (۱۳۹۲). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران*. ترجمه احمد تدین. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۷۲). *مصدق و نبرد قدرت در ایران*. ترجمه احمد تدین. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۷۴). *اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. چاپ پنجم. تهران: نشر مرکز.

کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۸۹). *دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی*. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.

کاظمی، محمد و منوچهر البرز. (۲۵۳۵). *تاریخ پنجاه‌ساله نیروی زمینی شاهنشاهی ایران*. به اهتمام علی وزیری. تهران: انتشارات ستاد بزرگ ارتشتاران.

کرزن، جورج. (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران* (جلد اول). ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. چاپ چهارم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

کرونین، استفانی. (۱۳۷۷). *ارتش و حکومت پهلوی در ایران*. ترجمه غلامرضا بابایی. تهران: انتشارات خجسته.

کرونین، استفانی. (۱۳۸۳). *شکل‌گیری ایران نوین: دولت و جامعه در دوران رضاشاه*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: انتشارات جامی.

کرونین، استفانی. (۱۳۹۳). *ارتش و دولت‌سازی در خاورمیانه مدرن: سیاست، ناسیونالیسم و اصلاحات نظامی*. ترجمه غلامرضا بابایی. تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر.

کسروی، احمد. (۱۳۲۵). *تاریخ مشروطیت ایران*. تهران: انتشارات امیرکبیر.

گازیوروسکی، مارک جی. و مالکوم برن. (۱۳۸۴). *مصدق و کودتا*. تهران: انتشارات قصیده‌سرا.

مطالعات سیاسی و رسانه‌ای

ایران معاصر

CONTEMPORARY IRANIAN
POLITICAL & MEDIA STUDIES

دوره ۱، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

موسسه علمی پژوهشی اندیشه‌ها
andishevaghalam

لنین، ولادیمیر ایلیچ. (۱۳۹۰). *امپریالیسم، بالاترین مرحله سرمایه‌داری*. ترجمه محمد پورهرمزبان. تهران: انتشارات حزب توده ایران.

مدنی، سیدجلال‌الدین. (۱۳۷۸). *تاریخ سیاسی معاصر ایران* (جلد اول). چاپ نهم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

معطفی، اسدالله. (۱۳۸۲). *تاریخ چهارهزارساله ارتش ایران: جنگ و جنگاوری بر فلات ایران از تمدن ایلام تا ۱۳۲۰ خورشیدی*. تهران: انتشارات ایمان.

مکی، حسین. (۱۳۷۸). *کودتای ۲۸ مرداد و رویدادهای متعاقب آن*. تهران: انتشارات علمی.

ملک‌زاده، محمد. (۱۴۰۳). «نظریه وابستگی در تاریخ روابط خارجی ایران: کودتای ۱۲۹۹ تا سقوط رضاشاه». *تاریخ اسلام در آینه پژوهش*، ۲۱(۱)، بهار و تابستان، ۸۶-۶۷.

نجاتی، غلامرضا. (۱۳۷۱). *تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران* (جلد اول). چاپ سوم. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

نجاتی، غلامرضا. (۱۳۷۸). *مصدق: سال‌های مبارزه و مقاومت* (جلد دوم). چاپ دوم. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

نیازمند، رضا. (۱۳۸۷). *رضاشاه: از تولد تا سلطنت*. چاپ ششم. تهران: انتشارات حکایت قلم نوین.

وودهاوس، سی. ام. (۱۳۶۸). *اسرار کودتای ۲۸ مرداد: شرح عملیات چکمه (آجاکس)*. ترجمه نظام‌الدین دربندی. تهران: نشر راهنما.

هانتینگتون، ساموئل. (۱۳۷۰). *سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر علم.